

de Helling technologie

NR 4 • WINTER 2008-9 • €6,50 • kwartaalblad voor linkse politiek

Drie tot vier miljoen jaar geleden beginnen de eerste proto-mensen rechtop te lopen en onderscheiden zich daarmee van andere apen.

Door de rechtopstaande houding komen de handen vrij om gereedschappen te maken...

< Handafdruk in een grot in zuidelijk Frankrijk, 23.000-18.000 vc. Zo'n duizend generaties geleden.

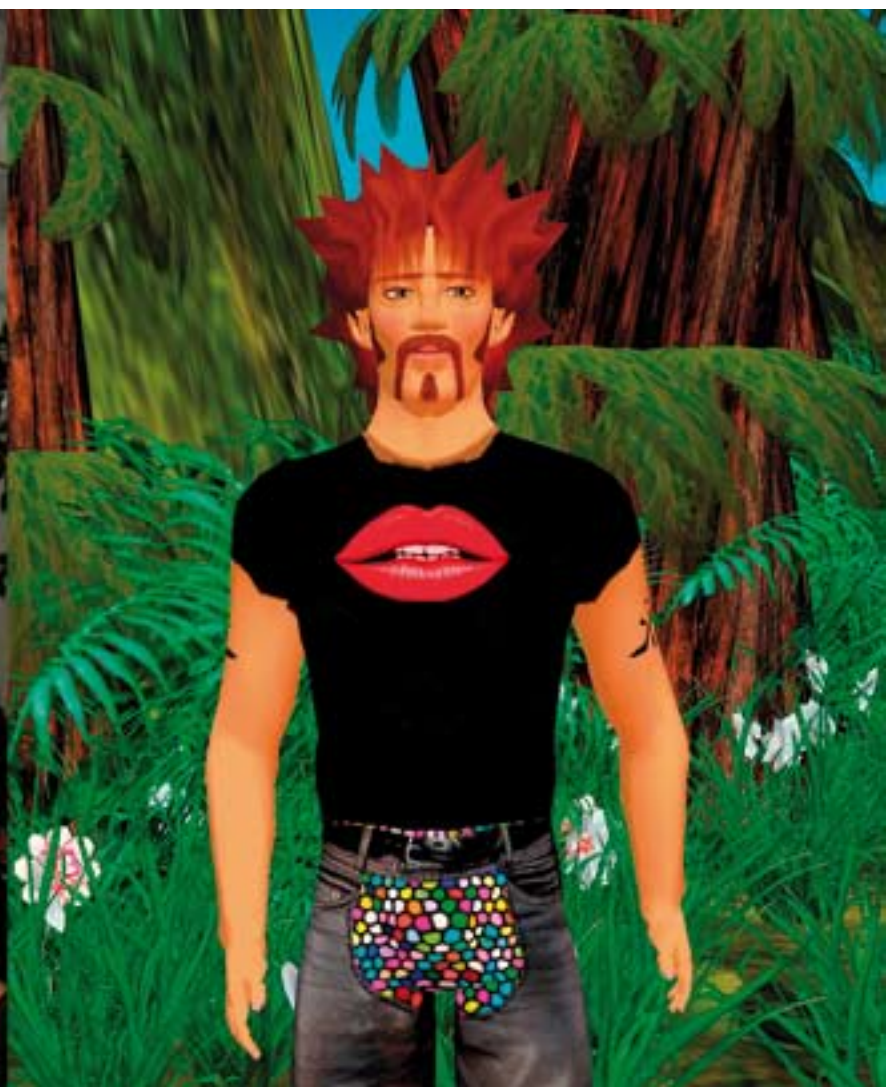

Androniki Makridou (1977). Avatarnaam: **Amymona**
 Beroep: technicus. Woonplaats: Volos, Griekenland
 Speluren per week (City of Heroes): 7
 Speciale eigenschappen: Energie en ijsmanipulatie

"Androniki" betekent in het Grieks 'hij die mannen wint', van 'andro' (man) en 'niki' (overwinning). Als kind vond ik het bij spelletjes leuk om de jongens te verslaan die altijd opschepten dat ze beter waren dan de meisjes. Nu zijn mannen mijn speelgoed."

Philip Rosedale (1969). Avatarnaam: **Philip Linden**
 Beroep: directeur Second Life. Woonplaats: San Francisco, USA
 Speluren per week (Second Life): 5
 Speciale krachten: God-like powers

"Veel buitenstaanders zien videogames als een oncreatieve en asociale activiteit. Maar de uitdagingen in Second Life zijn vaak complexer dan die in het echte leven. Ik denk dat je slimmer wordt in Second Life dan in de echte wereld."

Mijn avatar en ik

Op het internet zijn de afgelopen jaren virtuele spelwerelden gebouwd waar mensen van over de hele wereld elkaar ontmoeten. Het zijn echte werelden met een landschap, een eigen economie en eigen gedragsregels. Je bent er aanwezig als een avatar die je zelf vormgeeft. Anoniem, dus veilig, kan je dubbelganger doen wat je in het echt nooit zou kunnen of durven.

De Engelse fotograaf Robbie Cooper maakte dubbelportretten voor zijn boek 'Alter Ego. Avatars and their creators'. Tot 4 januari te zien in het Museum voor Communicatie in Den Haag.

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

jaargang 21 · nr 4 · winter 2008-9

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abonnements worden automatisch

voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marijntje Denters

Marius Ernsting

Aysel Sabahoğlu

Farid Tabarki

Noortje Thijssen

Olav Velthuis

CORRECTIE Tim Manders

ONTWERP & BEELDREDACTIE Mark Schalken
(mark@de-ruimte-ontwerpers.nl)

DRUK Drukkerij Raddraier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 09

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom verzorgd door Jack van Mildert namens Bureau Groei Door Stilstand (sap@worldmail.nl)

THEMA: TECHNOLOGIE

Bea Visser over techniek en dovencultuur⁴

Voorpublicatie uit 'De dove prinses' — Petra Essink

Odysseus of technologie als moderne mythe⁸

Dialectiek van de techniek — Erica Meijers

Flirten met Tesla¹²

Links en technologische innovatie — Christoph Keller

Jan Staman: "technologie houdt je niet tegen"¹⁶

Interview met directeur Rathenau Instituut — Koen Dortmans

Ambient Intelligence²⁰

De toekomst volgens de Europese Unie — Bibi van den Berg

De hond en de hometrainer²⁴

Interview met Emile Aarts van Philips — Aysel Sabahoğlu

Bespieden via het stopcontact²⁶

Tilburgs onderzoek naar energiemeter — René Voogt

Meepraten...²⁸

Innovatie en democratie — Koen Dortmans, Maud Radstake en Annemiek Nelis

Dokters in de politiek³²

Besluitvorming over nieuw vaccin ondoorzichtig — Paulus Lips

Sektarisme en de weerzin tegen compromissen³⁸

Interview met Avishai Margalit — Jelle van der Meer en Olav Velthuis

Links en de kredietcrisis⁴²

Volgens de Verklaring van Tilburg — Lou Keune

Geluk!⁴⁶

Reacties op het boek van Femke Halsema:

Authenticiteit⁴⁸

...in plaats van hyperconsumentisme — Bob Goudzwaard

Politiek maakt gelukkig⁵⁰

— Rens van Tilburg

Wetenschappelijke Bureaus⁵²

— PvdA, D66, CU, SP en VVD

RUBRIEKEN

WB-Berichten 37 COLUMN Marijntje Denters 41 Menno Hurenkamp vanuit Moskou 45

Technologie
verandert de wereld.
Hoe diep dat kan
ingrijpen blijkt uit
het verhaal van Bea
Visser, die vanaf haar
geboorte doof is.

Dit artikel is een voor-
publicatie uit het laatste
hoofdstuk van *De Dove prinses*.
Het verhaal van Bea Visser
van Petra Essink, dat komend
voorjaar zal verschijnen.
Zie: www.Petrapen.nl.

Foto's: Hapé Smeele

=techniek

“Onlangs ben ik tweeënzeventig jaar geworden. Het is onvoorstelbaar hoezeer de wereld is veranderd in de afgelopen zeventig jaar. Ik heb het allemaal kunnen zien en meemaken. Ik ben getuige geweest van de grote intocht van de techniek in de wereld. Ik heb de eerste auto's in ons dorp voorbij zien rijden. Ik heb gezien hoe er steeds meer en steeds snellere auto's langs kwamen en ik heb de paard en wagens zien verdwijnen. Ik weet nog dat wij, als een van de eersten van het dorp, telefoon kregen. En hoe ze op de dovenschool Effatha experimenteerden met hoorapparaten. Ik zal een jaar of tien geweest zijn. We zaten aan nieuwe tafeltjes met knoppen; het apparaat zat in de tafel ingebouwd. Ik weet nog dat ik mijn hoofd amper recht kon houden door het gewicht van de zware koptelefoon.

De komst van de techniek heeft veel veranderd in de levens van dove mensen. Ik weet nog hoe geweldig het was toen ik voor het eerst met de teksttelefoon belde. En ik ben verbaasd als ik zie hoe gewoon het is geworden om te kunnen sms-en. Ik denk dat er geen andere bevolkingsgroep is die zoveel sms-t als doven. Ook emailen en msn-en wij doven wat af. Via de mail hebben we gemakkelijk contact, ook met horenden. Sinds kort heb ik een webcam op mijn computer. Wij doven kunnen nu gewoon met elkaar gebarenbellen. Onze wereld is onvoorstelbaar veel groter geworden.

Trots

Tijdens het begin van de jaren negentig werd het Cochleair Implantaat (CI) geïntroduceerd. Er wordt een elektrode in het cochlea, het slakkenhuis geïmplant, die contact maakt met de inwendige zenuwvezels die vanuit de gehoorzenuw aanwezig zijn in het slakkenhuis. Elektrische pulsen prikkelen de gehoorzenuw waardoor dove mensen geluidswaarnemen krijgen. De intrede van de CI bracht de dovenwereld in rep en roer. Horende medici en wetenschappers hadden een apparaat ontwikkeld waarmee wij zouden kunnen gaan horen!

Wij kwamen zojuist uit onze emancipatiestrijd en hadden net besloten dat we niet doof maar Doof waren, omdat we trots waren op onze eigen taal en cultuur. We hadden besloten dat we goed en mooi waren zoals ze waren. Wetenschappers hadden naar ons lichaam gekeken en gezien dat er in ons oor iets kapot was. Vervolgens hadden ze er jaren over gedaan om iets te ontwikkelen om dat gebrek te repareren. Ongelooflijk, geweldig... ze hadden een apparaat ontwikkeld dat doven horend kon maken! Fantastisch ja, maar niemand van ons had erom gevraagd gerepareerd te worden. Het apparaat werd ons 'door de strot geduwd'. Binnen het Dovenschap, de vroegere

Dovenraad, hadden we felle discussies over deze nieuwe ontwikkeling. De meeste volwassen doven wilden niets met de medische wereld en met de CI te maken hebben. Het was te bedreigend. Ik kan me een vergadering in Utrecht herinneren waar afgevaardigden van alle Welzijnsstichtingen van de dovengemeenschap aanwezig waren: onder andere het Dovenschap, de Fodok en de stichting Plotsdoven. Ik was gekomen als afgevaardigde van het Roze Gebaar. Een van de agenda punten was dat we wilden proberen om tot een gezamenlijke standpuntbepaling ten aanzien van het CI te komen. Vrijwel iedereen was tegen. In mijn hart was ik ook tegen, maar tijdens de stemming besloot ik toch, samen met de afgevaardigde van de Plotsdoven, vóór te stemmen. Ik had het idee dat het beter was wèl met medici in gesprek te gaan en samen te kijken hoe dat apparaat de plek zouden kunnen geven die het toekwam. Ik voorzag dat, wanneer wij de deur dicht zouden doen, het apparaat zijn eigen weg zou gaan en de gevolgen niet te overzien zouden zijn. Wij zagen en zien het CI als een veredeld hoorapparaat, niet meer en niet minder. Ik was van mening dat we de wetenschappers moesten vertellen over onze taal en cultuur en gemeenschap en dat we ze moesten laten zien dat we trots op waren op onze Doofheid en dat wij het zelf niet als een gebrek ervoeren. En we moesten ze ook vertellen dat gebarentaal zo belangrijk was, ook voor kinderen met een CI.

Maar de bedreiging van CI was te pijnlijk voor ons om echt in gesprek te kunnen gaan. Sinds die vergadering in Utrecht hebben de Plotsdoven zich losgemaakt van de dovengemeenschap. Zij waren juist heel blij met de komst van een apparaat waarmee ze weer zouden kunnen gaan horen. Een CI zou een kans zijn om het isolement, waar ze in terecht gekomen waren nadat ze doof waren geworden, op kunnen heffen.

Er is geen goede dialoog op gang gekomen tussen de medische wereld en de Dovengemeenschap. Het gevolg is dat de medici en de CI-teams inderdaad voor een groot deel hun eigen weg zijn gegaan, zonder ons. Ze hebben de regering overtuigd van het belang van de CI voor dove mensen en er veel geld voor gekregen. Het apparaat zou zichzelf ruimschoots terugverdienen, voorspelden ze. Want als er minder dove mensen komen, zullen er minder tolken, minder voorzieningen en onderwijs voor doven nodig zijn. Doven zullen steeds meer 'gewoon' mee kunnen doen aan het maatschappelijke leven.

Alle verzekeringen vergoeden een CI nu volledig. En gek genoeg en oneerlijk genoeg moeten doven en slechthorende bij nieuwe

hoorapparaten wel een aanzienlijke eigen bijdrage leveren. Die eigen bijdrage is zo groot dat sommigen van ons dit als argument mee laten wegen bij hun keuze om zich wel of niet te laten implanteren.

Ondertussen heeft de dovengemeenschap de komst van de CI, met pijn in haar hart, en schoorvoetend geaccepteerd. Het heeft geen zin om ertegen te vechten. De nieuwe generatie doven heeft een CI. Anno 2008 worden vrijwel alle doofgeboren kinderen geïmplant. In de meeste gevallen al een paar maanden na de geboorte. De resultaten wat betreft spraakontwikkeling zijn wisselend, maar voor veel kinderen goed te noemen. Een groot gevolg van deze ontwikkeling is dat veel van deze kinderen beperkt en in veel gevallen helemaal geen gebarentaal meer zullen leren.

Gebarentaal voor altijd

Mijn vader was wagenmaker. Dat was zijn vader ook al en zijn opa ook. Hij maakte platte wagens, hooiwagens, handkarren, kruiwagens en hondentrekkarren. Het was een bloeiend bedrijf. Ik heb mijn leven ik dienst gesteld van de Gebarentaal. Ik heb samen met een heleboel andere doven en ook horende mensen meegewerkt aan de Gebarentaalwagen, die meer dan een eeuw niet mocht rijden, opnieuw de weg op te duwen. De Gebarentaalwagen rijdt weer en we zijn opgelucht dat onze gevoelens en gedachten weer in vrijheid vervoerd mogen worden. Dat we ons weer mens mogen voelen. Gebarentaal heeft mij geholpen te worden wie ik ben.

De intrede van de techniek, de komst van luchtbanden en de fabrieksmatig gemaakte wagen, heeft ervoor gezorgd dat het beroep van mijn vader moest uitsterven. En hoe je het ook went en hoe je het ook keert: de komst van de CI-techniek is een reële bedreiging voor de gebarentaal en cultuur. Echt uitsterven zal zij nooit, dat weet ik zeker, want er zullen altijd doven zijn bij wie deze techniek niet goed aanslaat. En er zullen ook altijd doven zijn die om medische, financiële of andere redenen niet in aanmerking kunnen of willen komen voor een CI. Er zullen altijd doven en ook horenden zijn die het fijn vinden om te gebaren. En daarom wil ik mijn verhaal eindigen met de te zeggen dat voor mij en voor heel veel andere gebarentaalgebruikers, die verspreid wonen over de hele aarde, Gebarentaal de heerlijkste, de prachtigste en de krachtigste taal is die er bestaat. Een taal die overloopt van beeldende lichaamsexpressie, van sterke en uitgesproken mimiek en innig oogcontact; het is de taal van het lichaam en sommige mensen zeggen: 'de taal van het hart.'"

thema technologie

Vanaf het moment dat mensen hun handen vrij hadden hebben zij ze gebruikt om dingen te maken. Kunst, handwerk, religie en de allernieuwste technologie komen uit dezelfde drang voort: meer grip krijgen op het bestaan.

De afdruk van een hand van zo'n twintigduizend jaar voor onze jaartelling op het omslag van deze Helling herinnert daaraan.

Nieuwe technologie roept veel debat op: het ene na het andere congres vindt plaats, georganiseerd door een van de vele wetenschappelijke, adviserende en andersoortige instituten die zich met technologie bezighouden. De politiek lijkt nogal afwezig op dit terrein. Op het eerste gezicht niet zo verwonderlijk: is het ontwerpen van nieuwe technologieën niet vooral een zaak van deskundigen en specialisten? Toch liggen er wel degelijk de nodige vragen op het bordje van de politiek. Als het om linkse politiek gaat is dat nog duidelijker, want daar zijn de meningen over technologie nogal eens verdeeld: leiden de nieuwe technologische mogelijkheden tot de nachtmerrie van Big Brother, of zullen zij het klimaat- en energieprobleem oplossen?

Het gaat ons in deze Helling in feite niet zozeer om de technologie zelf – er komen slechts een paar voorbeelden aan de orde – , maar vooral om het proces van besluitvorming rondom de ontwikkeling van nieuwe technologie. Want wie besluit wat er wel ontwikkeld wordt en wat niet? Is er sprake van evenwicht in het krachtenveld van wetenschap, bedrijfsleven en de publieke sector? Investeren we in hybride auto's, groene energie en hulpmiddelen voor ouderen en gehandicapten of in slimme snufjes die gericht zijn op beveiliging, terrorismebestrijding en toezicht? Hebben de verschillende adviseurs op technologisch terrein niet veel te veel macht omdat politici niet begrijpen waar het over gaat? Moet de politiek de ethische dilemma's die door sommige nieuwe mogelijkheden worden opgeroepen niet begeleiden of op zijn minst onderkennen? En is de politiek er al dan niet verantwoordelijk voor dat nieuwe technologie geïntroduceerd en aanvaard wordt door een breed publiek?

Al deze vragen komen in deze Helling aan de orde. Vanuit de verschillende terreinen komen betrokkenen aan het woord, met elk hun eigen perspectief en – de lezer zij gewaarschuwd! – met elk hun eigen belang. Wellicht leidt dat tot wat meer – politieke – grip op de producten van onze handen, tweeduizend jaar na het begin van onze jaartelling. EM

Jason Rowe (1975). Avatarnaam: Rurouni Kenshin
Beroep: Geen. Woonplaats: Crosby, Texas, USA
Speluren per week (Star Wars Galaxies): 80
Speciale mogelijkheden: Ranged weapons specialization

"In Star Wars Galaxies kan ik op een Imperial speeder bike rijden, met monsters vechten, of gewoon met vrienden in de kroeg hangen. Ik speel online games om met mensen in contact te komen. Online maakt het niet uit hoe je er uit ziet."

Choi Seang Rak (1971). Avatarnaam: Uroo Ahs
Beroep: Academicus. Woonplaats: Seoul, Zuid Korea
Speluren per week (Lineage II): 8
Speciale krachten: Craft siege weapons, Whirlwind in battle

"Ik geef economie en politicologie aan de Dongguk University in Seoul. Ik speel thuis, waar alleen mijn vrouw en vrienden er van af weten. Mijn avatar zit op de markt en koopt en verkoopt dingen, ik heb al 150 miljoen Adena verdiend, zo'n \$15.000,-."

2022

Raoul Hausmann, Der Geist unserer
zeit, 1920, Musée d'Art Moderne de la
Ville de Paris (Erich Lessing HH)

Odyssseus

TECHNOLOGIE ALS MODERNE MYTHE

ERICA MEIJERS

de Helling 9 winter 2008

Notities over de verhouding mens en techniek aan de hand van de Griekse held Odysseus.

Odysseus staat dankzij de boeken van Homerus bekend als de listige, degene die dankzij zijn scherpe geest machten weet te overwinnen die groter en sterker zijn dan hijzelf. Hij is de man die het houten paard ontwierp dat de Grieken de onoverwinnelijke stad Troje in handen gaf. De Trojanen konden de verleiding niet weerstaan dit mooie staaltje techniek binnen hun stadsmuren te halen – maar 's nachts sprongen bewapende mannen uit de holle buik van het paard en openden de stadspoorten voor de Griekse soldaten. De Grieken konden na tien lange oorlogsjaren weer naar huis.

Dit verhaal toont de klassieke visie op techniek als een middel om een doel te bereiken. Volgens een van de Griekse mythes is de geschiedenis van de techniek begonnen toen Prometheus het vuur bij de goden stal en aan de mensen gaf. Zij konden werktuigen maken die hun kansen om te overleven enorm vergrootten. Ze waren machtiger geworden en minder afhankelijk van de goden. Die waren dan ook hevig ontstemd en Prometheus werd streng gestraft voor zijn daad. Bovendien stuurden ze Pandora met haar doos vol verschrikkingen naar de mensen om hun macht weer in te beperken. Sindsdien teisteren ziekte, oorlog en natuurrampen de mensen. De techniek bleef echter hun bondgenoot bij hun pogingen de natuur en overigens vaak ook elkaar te beheersen, zoals het voorbeeld van het Trojaanse paard laat zien. Een onschuldige bondgenoot is de techniek echter nooit geweest; sinds Prometheus is het spelen met vuur. Onze relatie tot de techniek vraagt daarom om voortdurende reflectie.

Ik wil daartoe een poging doen aan de hand van het verhaal van Odysseus en baseer me daarbij vooral op de interpretatie van Homerus' Odyssee door Max Horkheimer en Theodor Adorno in hun beroemde boek *De dialectiek van de Verlichting*. Hierin analyseren deze Duitse filosofen – midden in de Tweede Wereldoorlog – de westerse cultuur als een samenleving waarin beschaving – uitgedrukt in de idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit – steeds weer omslaat in de barbarij van oorlog en onderdrukking. Op zo'n moment valt de rationele wereld terug in het tijdperk van de mythe. In de moderne wereld staat de mens in het centrum en heeft de regie, in de mythische wereld is de mens uitgeleverd aan machten hoger en sterker dan hijzelf. Het verhaal van de Odyssee is een basistekst van de moderne Europese cultuur en het is ook voor Horkheimer en Adorno een dankbare inspiratiebron bij de interpretatie van de westerse wereld. Hun analyse geeft wellicht enkele handvaten voor een beter begrip van de huidige technologische samenleving.

List

Op zijn reis van Troje naar huis wordt de held Odysseus met allerlei machten en krachten geconfronteerd die een voorspoedige thuiskomst op zijn eiland Ithaka verhinderen. Het verhaal is een ware 'roadmovie', maar dan per schip. De Sirenen verleiden hem met hun tovergezang, de lotusbloemers bieden hem de zalige vergetelheid aan, de heks Kirke wil hem als haar minnaar, terwijl ze de andere mannen die haar begeren in varkens verandert. Hij wordt bijna opgegeten door de cycloop Polyphem en platgeslagen door de rotsen Scylla en Charibdis. Zijn groot-

ste vijand is de god Poseidon, heerser over de wereldzeeën. Dat hebben we in de Lage Landen alvast met Odysseus gemeen: het machtige water is van oudsher Neêrlands vijand nummer één en door de klimaatcrisis en de stijgende zeespiegel lijkt die oude vijandschap opnieuw zeer actueel te worden. De strijd met het water is in de hedendaagse technologische samenleving echter van heel andere aard dan de strijd van Odysseus met de god Poseidon. Maar misschien staat Odysseus toch minder ver van ons af dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

Horkheimer en Adorno duiden de zwerftocht van Odysseus als een tocht van de mens die zichzelf wordt, in filosofische termen: een modern subject wordt. Dat is in hun interpretatie zowel een individueel als een maatschappelijk en historisch proces. Voor hen staat Odysseus symbool voor het tijdperk van de Verlichting, dat geboren wordt wanneer hij met behulp van zijn listige geest de goden en mythologische figuren onttoverd, van hun macht ontdoet en daarmee de overgang voltrekt van de mythische naar de modern-rationele wereld.

Odysseus dwaalt jaren over de zee. En dat komt niet alleen omdat Poseidon orkanen naar zijn schip slingert en hem uit de koers brengt of schipbreuk laat leiden. Hij blijft lang bij de heks Kirke, hoewel zij hem niet verhindert om te vertrekken. Hij laat zijn schip tegen het advies van zijn makkers niet in de baai van het cyclopeiland liggen, maar gaat op onderzoek uit en komt daardoor vast te zitten in de grot van Polyphem. Maar juist door die ervaringen leert hij en wordt wie hij is. Door nieuwsgierig te zijn en fouten te maken doet hij de kennis op die hem redt. Tijdens zijn reis beschikt hij niet over een veilig 'ik'. Hij wordt pas een onafhankelijk individu in de confrontatie met de mythische machten. Odysseus laat zich in met de irrationele krachten, met de onbeheersbare goden en natuurmachten om controle over hen te krijgen. Dat is het geheim van Odysseus: hij verliest zich om zich te vinden.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn ontmoeting met de cycloop Polyphem, de menseneter. Wanneer Odysseus en zijn makkers in zijn grot gevangen zitten en de reus telkens een paar mannen als ontbijt of avondeten verorbert, probeert Odysseus hem gunstig te stemmen door hem wijn te geven. Polyphem wil zijn naam weten, want dat geeft in de mythische wereld macht over iemand. Odysseus zegt dat hij 'Niemand' heet. Hij verloochent zichzelf om zichzelf te redden. Want als hij later een gloeiende paal in het oog van de beschonken cycloop drijft en deze om hulp schreeuwt, vragen de andere cyclopen eerst: "Wie heeft je dit aangedaan?" Dan antwoordt Polyphem: "Niemand". Daardoor krijgt hij geen hulp en kan Odysseus ontsnappen. Hij maakt gebruik van het verschil tussen de naam en de zaak zelf, die voor de cycloop nog samenvallen. Odysseus forceert met zijn 'Niemand' een ruimte tussen beide en op dat moment breekt de mythische eenheid van vorm en inhoud uit elkaar. Het listige daaraan is dat hij de mythische wetten vervult, terwijl hij zich tegelijkertijd aan ze onttrekt en zo de regie in handen krijgt.

Dit is de dynamiek van het offer: door iets te geven aan de goden beperk je in feite hun macht. Die krijgt een plaats en wordt daardoor beheersbaar. Horkheimer en Adorno zien de moderne ruilhandel als een geseculariseerd offer. Ook de listige Odysseus is al een homo economicus: hij ruilt zijn naam voor zijn vrijheid. Hij vervult het contract, maar bedriegt zijn partner. Hij speelt het spel van de macht en hij speelt het goed.

Maar het gevaar van hoogmoed ligt altijd op de loer. De 'hybris' geldt als de grootste zonde in de Griekse oudheid: de mens waant zich net zo sterk als de goden en moet daardoor

ten onder gaan. Het overkomt Odysseus wanneer hij, ternauwernood ontsnapt aan de cycloop, de verleiding niet kan weerstaan om deze alsnog toe te roepen dat hij niet is verslagen door 'Niemand', maar door 'Odysseus', waarop de ziedende reus hem toch nog bijna te pakken krijgt.

De prijs die Odysseus betaalt voor zijn slimme overwinning is de prijs die de moderne mens volgens Horkheimer en Adorno steeds weer betaalt, namelijk eenzaamheid. Odysseus is niet langer één met zijn omgeving, niet langer deel van de mythische wereld. Hij wordt een 'autonoom individu' op het moment dat hij de anderen controleert, omdat die ofwel vijand, ofwel instrument worden om zijn doel te bereiken. Bovendien moet Odysseus ook zichzelf beheersen om over de goden, heksen en cyclopen te kunnen heersen. Hij luistert wel naar het Sirenegezing, maar laat zich eerst vastbinden aan de mast zodat hij niet naar ze toe kan. Hij eet niet van de lotusbloemen die je in een gelukzalig heden vasthouden en je doen verge-

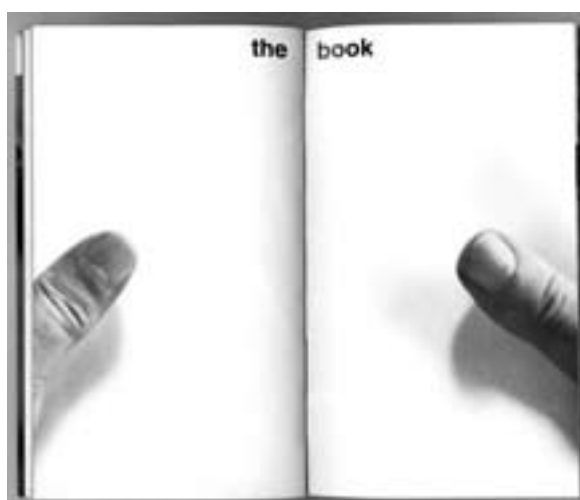
Het verraad van de techniek

In verschillende interpretaties van de betekenis van techniek in onze samenleving is deze dialectiek van Odysseus terug te vinden. De Franse socioloog Jacques Ellul schreef in 1954 een boek over techniek en bleef zich tot zijn dood in 1994 met het onderwerp bezighouden. Voor het moderne technologische tijdperk was techniek een middel om een doel te bereiken, maar nu niet meer, betoogt hij. Hoewel ons wordt voorgespiegeld dat technologie ons vrij maakt, is het omgekeerde het geval. Maakt bijvoorbeeld de auto ons vrij wanneer het inspireert om met zijn allen tegelijk op vakantie te gaan naar dezelfde plekken, waardoor we en masse in de file staan? Wetenschap en techniek hebben inderdaad de wereld 'onttoverd', ontdaan van het heilige. Zijzelf hebben vervolgens de plaats van het heilige als onaantastbare en onbeheersbare macht in de samenleving ingenomen. Het grote verschil tussen technische werktuigen en moderne technologie is dat die laatste onbegrijpelijk en ondoor-

Omslag 'Einbahnstrasse' (Berlijn 1928) van Walter Benjamin: de moderne tijd kent geen weg terug.

Spreads uit Marshall McLuhan en Quentin Fiore (1967): 'The medium is the message': iedere nieuwe communicatie-techniek (her-)vormt mens en maatschappij.

ten waar je vandaan kwam en wat je doel was. Als hij thuis wil komen, moet Odysseus accepteren dat het volkomen geluk 'nu' niet bereikbaar is. Daarom roept hij zichzelf steeds weer 'tot de orde' en rukt zich los van de verlokkingen van de mythische wereld. Want hij wil vooruit komen.

Dit is wat Horkheimer en Adorno de 'dialectiek van de Verlichting' noemen: de westerse rationele mens moet zijn irrationaliteit onderdrukken, terwijl hij toch ook een irrationeel wezen is. Hij beheerst de natuur, terwijl hij zelf deel van haar is. Om vrij te kunnen zijn, moet hij zichzelf beheersen. Dit is zowel een persoonlijk als een maatschappelijk proces. Vrijheid slaat om in beheersing – van jezelf en van anderen – waaruit de mens zich dan weer vrij maakt. Want 'het andere', de menselijke irrationaliteit, laat zich nooit volkomen temmen, evenmin als de natuur of andere mensen. Het 'anderen' breekt toch steeds weer door, vaak op gewelddadige wijze. Dit verklaart waarom de Verlichting met haar burgerrechten toch diezelfde rechten van anderen overzee wreed schond en het maakt duidelijk dat de Holocaust geen toevallig 'bedrijfsongeval' van een hoogstaande beschaving was, maar een logica volgde die diep in de moderne tijd ligt verankerd. Volgens Horkheimer en Adorno is dit het kernprobleem van de westerse cultuur, die met haar angst voor het irrationele, het mythische en het barbaarse deze steeds weer in zichzelf oproept. Een hedendaags voorbeeld hiervan is de oorlog tegen het terrorisme: de 'moslimterroristen' worden gezien als de verpersoonlijking van het kwaad, het irrationele en onbeschaafde en de angst voor hen rechtvaardigt allerlei praktijken die de mensenrechten schenden. Het resultaat is dat de 'beschaafde' westerse samenleving zelf barbaars gedrag vertoont.

zichtig is en daardoor mythische, heilige trekken heeft gekregen. Technologie heeft een eigen logica, die 'Niemand' beheerst. 'Niemand' is verantwoordelijk wanneer een elektriciteitsnet het begeeft en een dam doorbreekt, want iedereen heeft slechts de controle over een klein radertje in het hele proces. En behalve ondoorzichtig is de technologische samenleving ook vele sneller geworden: de 'reflex' – de ruk aan het stuur of de trap op de rem – is in de plaats gekomen van de reflectie. Dat vraagt om een ander soort mens dan wij zijn.

De prijs die we betalen voor de technologische vooruitgang is het verlies aan moraal. Ellul spreekt in dat verband over het 'verraad van de techniek'. Het is uiterst efficiënt, maar gaat voorbij aan de menselijke waarden. Ellul noemt het voorbeeld van het antwoord dat een verdachte in de processen van Neurenberg gaf op de vraag of de aanblik van al die lijken in Auschwitz hem niet tegen de borst stuitte. De verdachte zuchtte diep en zei dat de ovens niet sneller konden werken, dat was zijn grootste probleem. Door in het technische te blijven hield hij de morele vraag op een afstand. Ellul is een pessimist genoemd, maar hijzelf ziet dat anders. Hij denkt dat mensen listig genoeg zullen zijn om deze nieuwe god te slim af te zijn en terug te keren naar de menselijke waarden en de menselijke maat.

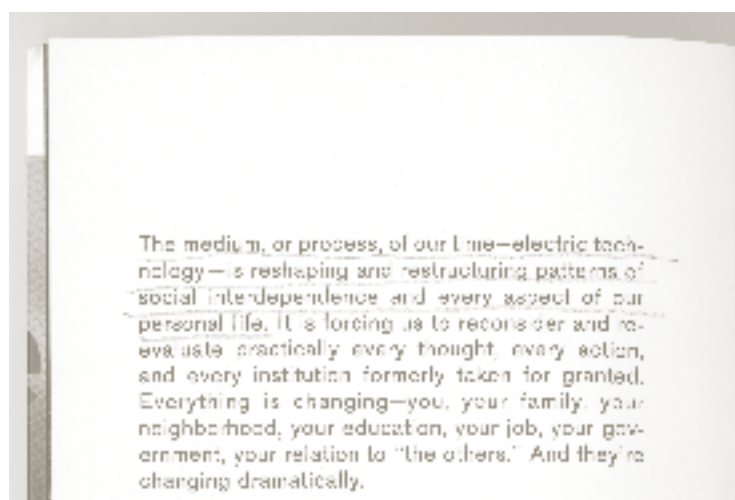
Latere denkers hebben betoogd dat Ellul is achterhaald. Hij maakte nog onderscheid tussen de mens enerzijds en de technologie anderzijds. Maar technologie is allang deel geworden van onszelf: wie we zijn, hoe we onszelf definiëren, relaties onderhouden, invulling geven aan ons bestaan – het is niet meer los te denken van de technologie om ons heen. Die 'nieuwe' mens die wel met de snelheid van het technologisch

tijdperk kan omgaan, is wellicht allang in de maak.

De Franse filosoof Bruno Latour en de Amerikaanse fenomenoloog Don Ihde hebben laten zien hoezeer ons dagelijks leven wordt bepaald door technologie: de magnetron beïnvloedt ons eetpatroon en stoplichten, veiligheidsgordels en flitspalen bepalen ons gedrag in het verkeer. Allerlei apparaten zoals brillen of gehoorapparaten hebben we zelfs al letterlijk 'ingelijfd': zij bepalen mede ons zelfbeeld. Ook de Nederlandse techniekfilosoof Peter-Paul Verbeek wijst erop hoe bijvoorbeeld medische apparatuur de interpretatie van ons eigen lichaam verandert. Neem echoscopie, een middel waarmee wordt bepaald wanneer een zwangerschap is voldragen. Het beïnvloedt de relatie tussen degenen die in verwachting zijn en hun ongeboren kind. Behalve om een mogelijke geboortedatum gaat dat ook om mogelijke ziektes die het kind kan hebben, waardoor de ouders eventueel een beslissing moeten nemen over het leven van hun ongeboren kind. Onze wereld is zo doordrenkt van

aan de mythische wereld, zo moeten wij ons overgeven aan de technologische, omdat dat de enige manier is om kennis te verwerven over wie we zijn en wie we zouden kunnen worden. We moeten de alomtegenwoordigheid van de techniek erkennen, juist als we er niet door beheerst willen worden. Techniek betovert en verleidt, zoals de Sirenen en de lotuseters, en het is gewelddadig zoals de cycloop Polyphem. De hyperrationele technologische wereld heeft onmiskenbaar mythische trekken: de dynamiek die Horkheimer en Adorno in de moderne westerse samenleving zagen, namelijk dat beschaving steeds weer omslaat in mythe en vrijheid in beheersing, is herkenbaar in allerlei verschijnselen in de technologische samenleving, zoals met name Ellul heeft duidelijk gemaakt. 'Niemand' beheerst de techniek. Het gevaar van hoogmoed ligt steeds op de loer omdat de 'hybris' is gedepersonaliseerd en in de technische logica zelf verankerd. De maatschappelijke en politieke verantwoordelijkheid bij catastrofes, maar ook bij vernieuwing en ontwik-

technologie dat van een vrije, autonome mens volgens Verbeek geen sprake meer is, als die al ooit heeft bestaan. In een tekst als het 'Cyborg Manifest' van Donna Haraway uit 1987 heeft de versmelting van mens en techniek geleid tot een nieuw soort wezen, en er zijn andere, nog verdergaande voorbeelden, volgens welke de humanistische mens geheel verdwijnt. Dergelijke denkende en voelende robots aan de ene kant en vertechnologiseerde mensen vol chips en transplantaten aan de andere kant werpen de vraag op of zij beide geen moderne verschijningsvormen zijn van de mythische gedachten – overigens vaak zeer lieflijk van uiterlijk en buitengewoon aantrekkelijk – waarmee Odysseus zich moest meten. Beide zijn tenslotte reële verschijningen van de wereld zoals die op een bepaald moment is, met een bepaalde melange van irrationele en rationele factoren.

Offers

De interpretatie van Odysseus door Horkheimer en Adorno is een analyse van de rationele verlichte samenleving tot aan de jaren veertig van de twintigste eeuw. Conclusies over de huidige technologische samenleving naar aanleiding van hun boek kunnen daarom nooit zomaar worden getrokken. Wel maakt hun analyse alert op een aantal zaken die nuttig zijn bij de reflectie over die samenleving.

Als er een overeenkomst is tussen de strijd van Odysseus met de god Poseidon en de hedendaagse vragen rondom de klimaatcrisis, dan is die vooral gelegen in de complexiteit en ondoorzichtigheid van beide. Zoals Odysseus zijn weg moest zoeken in de mythische wereld, zo moeten wij dat in de technologische samenleving. Zoals Odysseus zich moest uitleveren

keling van technologie is nauwelijks meer aan te wijzen. Mede daardoor worden er volop offers aan de technologie gebracht in het verkeer, de ziekenhuizen en op tal van andere plekken. Het is goed je hiervan bewust te zijn tijdens de politieke discussies over de offers die we al dan niet zouden moeten brengen om problemen als de energie- en klimaatcrisis met behulp van technologische vernieuwing op te lossen. De vraag is of het politici, ondernemers, wetenschappers en burgers zal lukken om dié offers te brengen en te vragen, die de macht van technologie erkennen en deze juist daardoor de plaats wijzen die haar toekomt. Offers die ons niet verder afhankelijk maken, maar die ons de regie teruggeven. Dat is de weg die de listige held Odysseus wijst.

x

Literatuur

- Homerus, 'Odyssee', metrische vertaling door A.W. Timmerman, Amsterdam z.d.
- Th. Adorno en M. Horkheimer, 'Dialektik der Aufklärung', Frankfurt 1969 (New York 1944)
- J. Ellul, 'La technique ou l'enjeu du siècle', Paris 1954
- Jacques, Ellul Het verraad van de techniek. Documentaire van ReRun Producties, uitgezonden door de IKON op 8.10.1992
- D. Ihde, 'Technology and the Lifeworld', Bloomington/Minneapolis 1990
- B. Latour, 'Wij zijn nooit modern geweest', Amsterdam 1994. (Vertaling van: 'Nous n'avons jamais été modernes', Paris 1991)
- P.-P. Verbeek, 'Techniek en de grens van de mens. De menselijke conditie in een technologische cultuur', in: 'Wijsgerig Perspectief' 45, nr. 3 (2005), 6-17

flirten

Groen- en links-georiënteerde mensen hebben van oudsher een tweeslachtige relatie met technische innovatie. Dit heeft te maken met historische breuklijnen, ideologische categorieën, persoonlijke ervaringen en een fundamentele scepsis tegenover de markt – terecht maar ook onterecht.

Op een dag kreeg ik een e-mail van een oude vriend die mij vertelde dat hij in zo'n Tesla had gezeten. Niet erg lang, schreef hij spijtig, en hij had er geen rondje mee kunnen rijden, maar het was geweldig geweest. Ter afsluiting schreef hij dat hij nu met enige bevreemding naar zichzelf keek, vanwege zijn plotselinge fascinatie voor dit voertuig, de Tesla.

Mijn oude vriend hoort namelijk bij die mensen die zelf geen auto bezitten, met de fiets naar hun werk gaan en op zondag voor zonsopgang aan de rand van drassige gebieden naar zeldzame zangvogels gaan kijken. Vanuit eenzelfde logica gebruikt hij groene stroom en scheidt hij zijn afval. In de gemeenteraad, waar hij een linkse partij vertegenwoordigt, is hij pleitbezorger van een duurzame economie. Nooit heb ik meegemaakt dat hij dweept met technische gadgets als computers, mobiele telefoons of iPods. En dan opeens die fascinatie voor de Tesla, een bolide van Californische makelij die eruitziet als een Ferrari, maar twee keer zo snel van 0 naar 100 kilometer per uur optrekt. Hij wordt voortgedreven door een elektromotor met een volstrekt nieuwe lithium-ionen-accu.

Het ging bij deze Tesla slechts om een flirt, maar toch ziet het ernaar uit dat deze nobele, buitengewoon dure en met de nieuwste technologie volgepakte roadster ook de verbeelding van de meest geharde eco-freaks kan prikkelen. En als zelfs uiterst kritische milieu-organisaties op hun websites links plaatsen naar www.teslamotors.com, is dat een aanwijzing dat mijn vriend niet geheel alleen staat.

Iconen van een andere tijd

Roland Barthes noemt in een beroemd geworden essay over de mythen van onze tijd de Citroën DS (in het Frans uitgesproken als "déesse", wat godin betekent) een icoon van de moderne tijd en een referentiepunt voor de omzetting van "leven in materie" en dan wel, voegt hij eraan toe, "materie die magischer is dan het leven zelf." Ook het technische artefact Tesla behoort sinds zijn lancering twee jaar geleden tot het rijk der mythen. De Tesla beantwoordt aan onze wensdroom van snelheid met weinig emissies, voortbeweging plus milieubescherming. Als technisch wonder bevindt hij zich in het gezelschap van andere, niet minder iconografisch geladen objecten, zoals de iPod en de iPhone, maar ook banalere objecten zoals de stroom besparende led, de vliedunne zonnepanelen, het lichtgewicht vliegtuig op zonne-energie en de ranke efficiënte installaties in gebouwen die zelf kunnen voorzien in hun energiebehoeften.

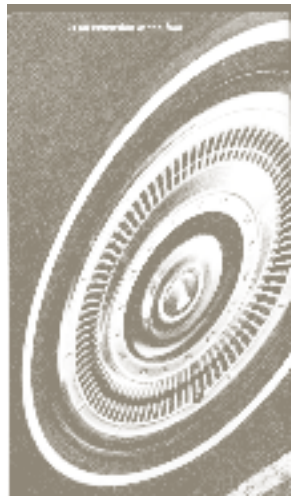
Roland Barthes zou zeggen dat al deze fenomenen passen in een galerie van "prachtige" nieuwe artefacten, die een nieuw tijdperk inluiden waarin efficiënt wordt omgegaan met energie zodat de natuurlijke hulpbronnen worden gespaard. Daarbij hoe-

ven we niets te missen van de zaken die voor de moderne mens onmisbaar lijken: onze mobiliteit, onze wijd vertakte netwerken en ons wooncomfort. De "magische" voorwerpen die zijn ontwikkeld hebben ook een bijpassend eigen taalgebruik. Woorden als "efficiëntie", "elegantie" en "eenvoud" roepen de Eros op in discoursen (zoals Michel Foucault zou zeggen) waarin men zich afkeert van de verworvenheden van de beschaving volgens de *Carbon Society*, zoals energie vretende apparaten in huis, CO2-monsters op de weg en vrachtschepen die met hun goedkope diesel het klimaat belasten.

Na de opschudding rond het vierde klimaatrapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) in 2007, toen voor het eerst duidelijk werd bevestigd dat de mens verantwoordelijk is voor een mogelijkerwijs catastrofale klimaatverandering, werd dit discours door niemand sneller opgepikt dan door de reclamebranche. En dan niet in de zin van misleidende etiketten (wat we natuurlijk verwachten van reclame-mensen) maar doordat de producten nu op een andere manier worden "verteld". In één keer kwamen bij zowel koffiezetapparaten als middenklasse-auto's het stroomverbruik, de emissiewaarden en de levensduur in het middelpunt te staan. Deze nieuwe verhalen over efficiëntie die wij in de reclame zien, vormen weer een deel van een veel bredere boodschap die wij als 'megatrend' in de samenleving waarnemen: de trend naar consumentengedrag dat zich de specifieke 'verhalen' van een product eigen maakt en zich daarop oriënteert. Hierbij wordt bijvoorbeeld de vraag gesteld of de aardbeien uit de supermarkt lokaal geproduceerd zijn of worden ingevlogen vanuit Zuid-Afrika. Giorgio Agamben zou hier een 'dispositief' ontwaren, een ontwikkeling die het vermogen omvat om "de gebaren, het gedrag, de meningen en de discoursen" van de mensen "te ketsen, oriëntatie te geven, te controleren en vast te houden". Maar misschien hebben we bij dit dispositief te maken met begeerte die, zoals Emmanuel Lévinas formuleerde, "door het begeerde niet wordt bevredigd maar wordt verdiept," want wij weten dat we op reis zijn naar nieuwe, efficiënte technologieën. En die reis is nog lang niet ten einde.

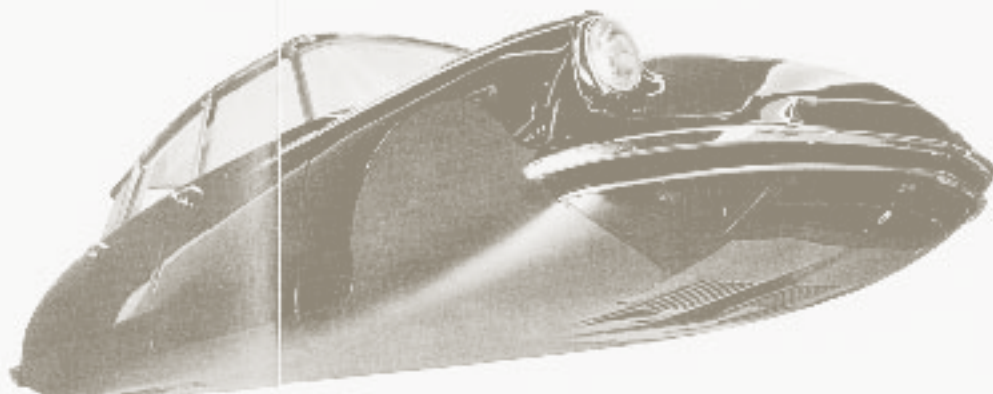
Slimme oplossingen voor krantenlezers

In elk geval is het opmerkelijk wat het vierde klimaatrapport van het IPCC in korte tijd teweeg heeft gebracht. Volgens een internationale enquête van bandenfabriek Continental in september van dit jaar, is tegenwoordig 45,8 procent van de automobilisten in de acht grootste markten bereid om een elektrische auto te kopen. Van de autokopers in Duitsland wil 83 procent vooral een zuinige auto en in grote steden als Berlijn, Londen en Parijs worden met veel succes fietsen en elektrische auto's ingevoerd voor korte afstanden. De zonne-energiebranche maakt een drie-voudige bloei door: ten eerste met een extreme groei van de productie van traditionele silicium-zonnecellen, verder doordat een nieuwe generatie van zeer dunne cellen (met een geringer rendement, van rond de 10 procent, tegenover 20 procent bij siliciumcellen) spoedig op de markt zal verschijnen, en tot slot doordat er een aantal grote energiecentrales is gepland die op zonnewarmte werken, en wel in China, Spanje en een aantal Amerikaanse sta-

met Tesla

[illegible]

De Citroën DS 19 wordt in deze advertentie uit 1957 aangeprezen met een citaat van de beroemde Italiaanse ontwerper Gio Ponti: "Wij Italianen hebben grote bewondering voor de laatstgeborene van de Franse auto's, de DS 19. Deze auto heeft de moed om een eerlijke machine te zijn. Anders dan de Amerikaanse producten probeert ze de koper niet te verleiden met veelkleurig geknoei en overvloedig chroom, in feite een poging om alles te maskeren. De Europese school daarentegen, luistert naar de techniek."

ten. Ook vindt er intensief overleg plaats over een megaproject dat bestaat uit een groep zonnecentrales in de Maghreblanden, met een totale capaciteit van 100 gigawatt. En dan is er nog het stijgende aantal windturbines en zijn er zeer veel ontwikkelingen op kleinere schaal, te beginnen bij de omschakeling naar spaarlampen in de straatverlichting, de productie van biogas op boerderijen en de inzet van plug-in-hybride voertuigen waarin stroom wordt opgeslagen.

In de wetenschap wordt in dit verband gesproken over *smart solutions*, waarmee wordt bedoeld: technische oplossingen die met weinig energie en een minimum aan emissies maximale prestaties leveren. Smart solutions vormden dan ook het referentiepunt voor de wetenschappers uit verschillende disciplines die afgelopen september bijeenkwamen op een internationale conferentie aan de Eidgenössische Technische Hochschule in Zürich. Niet alleen in het gebruik moet een technologie 'smart' zijn, maar ook bij de productie, en later bij de afvalverwerking. Voor elk dagelijks gebruiksvoorwerp werden dan ook *Life Cycle Assessments* opgesteld, waarbij bijvoorbeeld duidelijk wordt hoeveel minuten je de krant op een beeldscherm moet lezen om energiezuiniger te zijn dan bij een papieren krant het geval is.

De eigenzinnigheid van het nieuwe

Nu is het niet zo dat technisch alles nieuw zou zijn in dit nieuwe dispositief (in de betekenis van Giorgio Agamben), integendeel. Het meeste bestond al langer, zoals de hybride-auto Prius en de spaarlamp. Nieuw is echter dat een centraal thema in dit dispositief volledige erkenning heeft gevonden: de noodzaak om al het

menselijke handelen op deze planeet voor het jaar 2020 vergaand te decarboniseren (dat wil zeggen, de omschakeling van olie naar andere energiebronnen), met gebruikmaking van alle technische mogelijkheden. Nieuw is verder het plotselinge inzicht dat er voor dit idee iets bestaat wat het vrijwel onweerstaanbaar maakt: een markt.

De contouren van deze markt beginnen zich langzaam af te tekenen, maar één ding is zeker: het wordt een andere markt dan wij gewend zijn. Een markt waarin niet, zoals tot nu toe, producten worden aangeboden waarin zeer veel energie is gestoken, maar één waarbij de waarden (en waarde) meetbaar zijn middels de energie-efficiency, de duur van de levenscyclus en de belasting voor het milieu. Verder zullen de voor het klimaat relevante elementen van de betreffende producten de prijs beïnvloeden.

Al Gore heeft er niet zonder pathos op gewezen dat de oplossing van het klimaatvraagstuk een gemeenschappelijk project van de mensheid moet worden, maar hij heeft wijselijk niet één keer de vraag opgeworpen wat de drijvende krachten achter de nieuwe markt zouden moeten zijn. Daarbij gaat het om de vraag of de regulerende staat doorslaggevend moet zijn of, in tegenstelling hiertoe, de vrije markteconomie ervoor zal zorgen dat 'het goede' zal overwinnen. Gore, die zich met zijn *wecansolveit.org* inzet voor een radicale omwenteling van het Amerikaanse energiebeleid (en daarmee vooruitloopt op de energie-agenda van de nieuwe president Barack Obama), vermijdt daarmee uit politieke berekening de ideologische vraag 'markt of staat'. En daar heeft hij wel gelijk in.

Beide kampen doen namelijk concessies op dit gebied. De

neergang van de auto-industrie in Amerika houdt ongetwijfeld verband met het feit dat mensen op dit moment liever een Prius of een Smart kopen dan een Hummer of een Dodge Nitro, omdat de prijs en het onderhoud van de laatste twee niet meer opwegen tegen hun *appeal*. Het langzame einde van General Motors, Ford en Chrysler is echter ook een gevolg van feitelijke desinvesteringen – niemand wil nog geld steken in een bedrijfstak die als moeilijk geldt, als energie-intensief en als zeer ongunstig voor het klimaat. Met name Warren Buffet wees de weg toen hij en andere investeerders hun geld terugtrokken uit de Amerikaanse auto-industrie. Buffet heeft 231 miljoen dollar geïnvesteerd in het Chinese technologie- en autoconcern BYD, dat op het punt staat een hele reeks van elektrische auto's op de markt te brengen.

De basis van dergelijke radicale omschakelingen is uiteraard een bepaalde toekomstverwachting, en deze toekomst wordt in hoge mate bepaald door overheidsregelingen. Volgens Paul Dickinson, de baas van het *Carbon Disclosure Project* zal er binnen enkele jaren in alle industrielanden sprake zijn van wetgeving waarbij meer dan nu het geval is belasting wordt geheven op de uitstoot van CO₂ en andere klimaatgassen. Dickinson benadrukt dat de prijs voor de uitstoot van een ton CO₂ voortdurend zal stijgen en dat de emissierichtlijnen sowieso strenger zullen worden, ook in opkomende markten als China, India en Brazilië. Dit zijn de aannames waarmee het *Carbon Disclosure Project* werkt.

Sinds zeven jaar onderzoeken Paul Dickinson en zijn team de 500 grootste bedrijven ter wereld aan de hand van de vragen: "Is dit concern toegerust voor naleving van de steeds strenger wordende overheidsbepalingen omtrent het klimaat?" en: "Heeft dit concern op basis van deze veronderstellingen op lange termijn een goede of een slechte positie op de markt?" Voor de 500 grootste bedrijven is de beoordeling van het *Carbon Disclosure Project* (CDP) inmiddels erg belangrijk geworden, want hieruit blijkt of een bedrijf onderweg is naar een slimme, op vermindering van CO₂ gerichte toekomst, of dat men blijft vasthouden

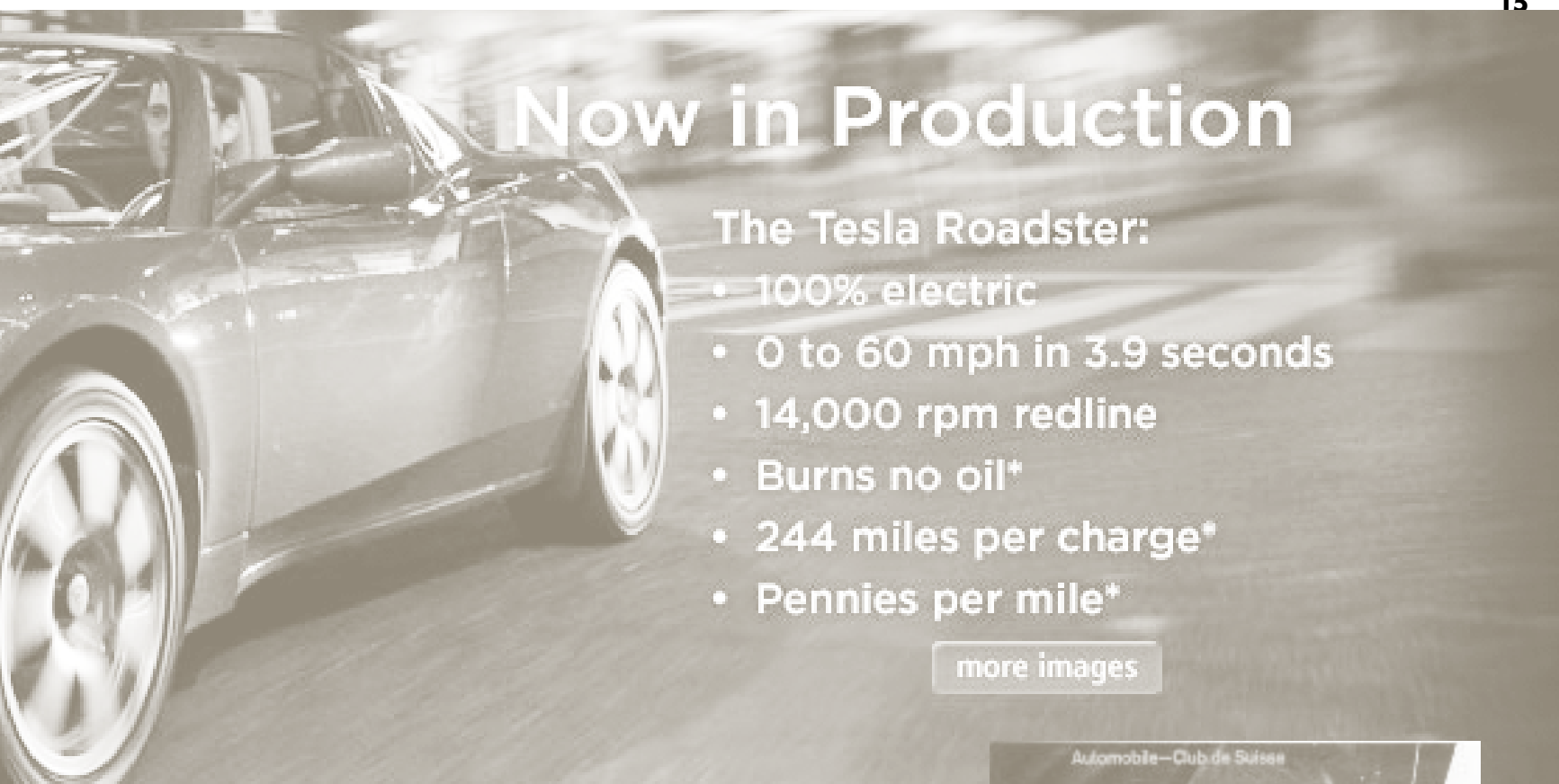
aan oude, grondstoffen verslindende technologieën. Nationale en regionale beoordelingen vullen het omvangrijke werk van het CDP aan, zodat investeerders op grond van de gepubliceerde inschattingen een goede kijk hebben op de huidige en toekomstige strategieën van grote en middelgrote concerns.

Overheidsbemoeienis (in de zin van handelingen ten behoeve van, en namens, een samenleving) is voor de spelers op de nieuwe markt van de slimme technologieën het kader voor de spelregels van de toekomst, daarover bestaat een vergaande consensus. Een referentiepunt daarbij is het Montréal Protocol ter bescherming van de ozonlaag, dat heeft laten zien dat gemeenschappelijke overheidsbemoeienis op wereldwijde schaal in zeer korte tijd een schadelijke technologie kan uitbannen. Maar vooral van belang is het – door velen verguisde – Verdrag van Kyoto, met duidelijke omschreven doelen op het gebied van emissies van klimaatgassen. Dit verdrag, waar na de ambtsaanvaarding van Barack Obama ook Amerika toe zal treden, heeft voor het samenspel tussen staat en markt een reeks van nieuwe mechanismen geschapen, waaronder de mogelijkheid om in CO₂-certificaten te handelen. Hiermee wordt niet in de laatste plaats een belangrijk signaal gegeven aan de industrie dat klimaatgas geen verwaarloosbare materie is die letterlijk in rook opgaat, maar dat het gaat om een stof die gemeten kan worden in tonnen en een bepaalde prijs heeft.

Aan het einde van dit proces staan dan innovatieve projecten zoals www.betterworld.com, waarbij in Israël en Denemarken een infrastructuur wordt gecreëerd voor elektrische tankstations en de invoering van elektrische auto's. Ook zijn er in veel landen stimuleringsprogramma's voor de bouw van zonnecelinstallaties.

De vraag is dus niet 'markt of staat'. Beiden moeten elkaar aanvullen, ook (en vooral) vanuit het besef dat de markt het niet alleen kan, zoals de verdedigers van de 'vrije' markt in de slipstream van Milton Friedman ons jarenlang wilden wijsmaken. Het geloof is er dat de nieuwe markt van de smart technologieën weliswaar goede kansen heeft tegenover de oude, op aard-

Now in Production

The Tesla Roadster:

- 100% electric
- 0 to 60 mph in 3.9 seconds
- 14,000 rpm redline
- Burns no oil*
- 244 miles per charge*
- Pennies per mile*

[more images](#)

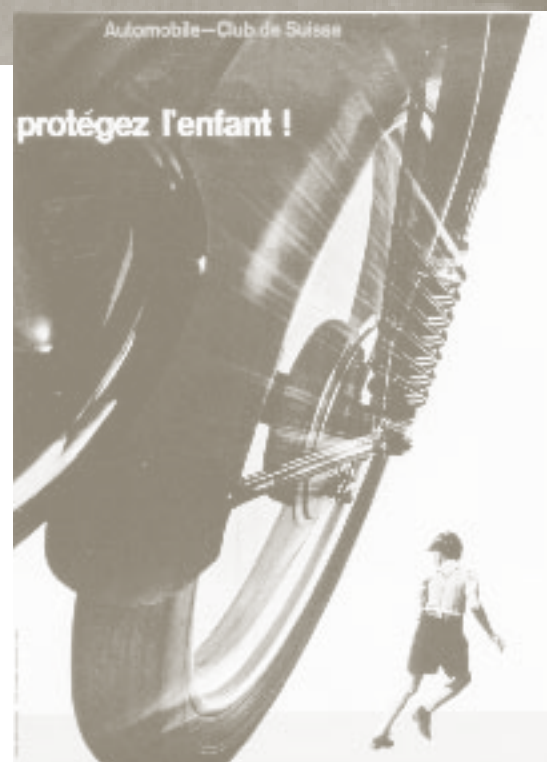
olie gebaseerde technieken, maar ook is er het inzicht dat markten geen natuurverschijnselen zijn (zoals de Chicago-school van Friedman beweerde), maar voortkomen uit de maatschappij, de cultuur, en daarmee ook onderworpen zijn aan politieke wil.

Na de Tesla

Nog even terug naar de Tesla. Mijn vriend zal het vermoedelijk laten bij een flirt, weliswaar met het redelijke argument dat hij zich de rode bolide sowieso nooit zal kunnen veroorloven, maar hij zal vermoedelijk ook nooit de slimme nieuwe elektrische auto's kopen van merken als Think, BO en Smart, of Renault en Mercedes, die binnenkort op de markt komen. Zelfs niet de Fiat Phylla, die helemaal van hout wordt gemaakt. Men kan hem deze scepsis niet kwalijk nemen, want mijn vriend kwam net als vele andere 40-plussers toen hij opgroeide in opstand tegen de generatie van zijn ouders, de 'aardolie-generatie', die de uitbuiting van grondstoffen als basisvoorwaarde beschouwde voor het maken van winst, en de 'heerschappij van de mechanisatie', in de betekenis van Siegfried Giedion, verhief tot leidmotief van elk menselijk handelen.

Mijn vriend heeft gedemonstreerd tegen kerncentrales, tegen de plaatsing van kruisraketten, tegen de eerste Golfoorlog en ook tegen de tweede. Hij heeft tegen Shell gedemonstreerd en tegen het transport van radioactief materiaal. Hij heeft handtekeningen verzameld tegen de aanplant van genetisch gemanipuleerde tarwe en tegen luchtvervuiling door fijnstof. En hij heeft zich meerdere keren bij acties van Greenpeace laten vastketenen aan fabrieksschoorstenen. Bij dit alles – bij de strijd tegen wat ooit werd omschreven als het 'politiek-militair-industriële complex' – is hij ergens onderweg zijn enthousiasme voor de techniek kwijt geraakt. Hij is zelfs niet gevoelig voor het argument dat de acties waaraan hij heeft deelgenomen de weg hebben vrijgemaakt voor wat nu gaat komen.

Maar zijn kinderen – die zijn opgegroeid met iPods en Skype, met zonnecellen op de daken en met windturbines – zullen de vruchten kunnen plukken. Hopelijk.

Zwitserland 1953, affiche van Josef Müller-Brockmann

Literatuur en websites:

Giorgio Agamben, *Qu'est-ce qu'un dispositif*, Rivages, Paris 2007

Roland Barthes, *Mythologies*, Paris 1970

Emmanuel Lévinas, *Alterité et transcendance*, Paris 1996

Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Paris 2002

www.teslamotors.com

wecansolveit.org

www.cdproject.net/

www.christophbkeller.ch

Uit het Duits vertaald door Michiel Nijenhuis

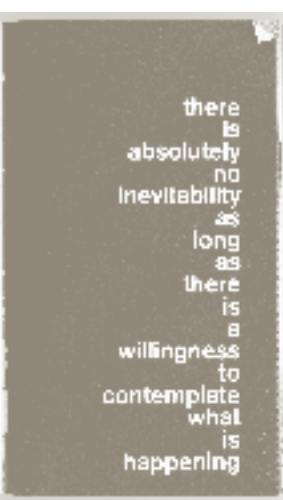

houd je niet tegen.”

Het Rathenau Instituut bericht parlementariërs gevraagd en ongevraagd over kansen en risico's van nieuwe technologieën. Directeur Jan Staman over het beïnvloeden van de politieke agenda en het Haagse krachtenveld. “Alle Kamerleden zijn me even lief.”

Boven: foto van Paul Schuitema, Nederlandse snelweg in de jaren dertig.

Onder: de massaproductie van auto's begon in 1914, toen Henry Ford ontdekte dat een lopende band de productiekosten radicaal omlaag bracht. Het werk aan de lopende band was zo onaangenaam dat Ford het loon moest verdubbelen om zijn personeel te behouden. (Foto: Getty)

Portret Jan Staman: Hapé Smeele

Waarom moet de politiek zich met technologie en wetenschap bemoeien?

“Omdat wetenschap en technologie onze samenleving zo ingrijpend veranderen dat politici zich daartoe moeten verhouden. Enerzijds zijn er de hoogtechnologische systemen die in een crisis verkeren. Neem de intensieve veehouderij. De enige manier om Nederlandse boeren te laten concurreren is het toepassen van technologie. Onze landbouw is door en door rationeel. 450 miljoen varkens, kippen en runderen in het kleine Nederland. De kritiek van burgers, ecologen en de Partij voor de Dieren daarop neemt toe. Zij vinden dat de landbouw niet duurzaam genoeg is en pleiten voor een *Agrarwende*, meer biologische landbouw. Daar staan enorme gevestigde belangen op het spel. Het CDA verdedigt de belangen van de boeren, GroenLinks die van de biologische landbouw. Die moeten partij kiezen in dit waardenconflict. Anderzijds zijn er de nieuwe technologieën die de samenleving ingrijpend gaan veranderen op een manier die we tot nu toe niet kennen. Neem *human enhancement*, het perfectioneren van mensen. Er komen pillen op de markt die je geheugen verbeteren, we krijgen meer grip op het leerproces. Dat roept vragen op hoe we onze scholen willen inrichten. Aloude vraagstukken worden opnieuw actueel. Geen politicus die daar niets mee te maken wil hebben. Dat is onontkoombaar, want die pillen houd je niet tegen. In onze liberale samenleving kun je zeggen: ‘Daar zijn we zelf bij. We kunnen zelf beslissen’. Dat is slechts tot op zekere hoogte zo. Een derde reden is dat nieuwe technologieën risico's met zich meebrengen. De nanobuisjes zijn een actueel voorbeeld. Nanobuisjes zijn minuscule koolstofmoleculen met interessante materiaaleigenschappen elektronische toepassingen. Twee weken

geleden publiceerde het RIVM een rapport met als boodschap: ‘We weten weinig over de giftigheid. We kunnen niet afgaan op de resultaten van toxicologisch onderzoek bij vergelijkbare stoffen die niet dat nano karakter hebben. Voordat we de zaak op orde hebben zijn we 5 tot 10 jaar verder en dan moet er internationaal wel regie gevoerd worden’. Maar er zijn nu aanwijzingen die in de richting van giftigheid wijzen. *Nature* publiceerde onlangs een studie over muizen die met nanodeeltjes zijn geïnjecteerd. Die ontwikkelden kanker. Het is als met asbest, alleen hebben de nanodeeltjes met hun minieme afmetingen een nog hogere penetratie. In 2006 hebben we de Kamer al per brief gewaarschuwd. ‘Als je niet uitkijkt, overheid, ben jij straks degene aan wie het ligt dat burgers zo wantrouwend zijn over nanotechnologie.’ Die brief heeft niet geleid tot concrete acties.”

Waarom niet?

“Het was nog te vroeg. We waren de eersten die een signaal afgaven en dan gebeurt er niets. Het moet vaker gezegd worden en het moet ook worden betwist. Er zijn ook nog geen schandalen en incidenten. Het RIVM rapport zal wel de basis gaan vormen voor vervolgstappen. Nanotechnologie als debatonderwerp lukt nog niet als de mensen zich geen voorstelling kunnen maken van wat er gaande is en het woord niet eens schrijven kunnen. Dat is al moeilijk genoeg voor Kamerleden die simpelweg geen tijd hebben om te weten wat er allemaal op ons afkomt. Laat staan dat burgers het snappen.”

Hoe zorg je dat vragen rondom nieuwe technologie op de politieke agenda komen?

“Het politieke discours begint al bij de feiten. Een NGO waarschuwt voor de gevaren, ondernemers zwakken dat af. Het Rathenau Instituut doet het grondwerk: wij

maken een *state of the art* van technologische ontwikkelingen. Dat begint met onderzoek. Hoe zit het met de eerste congressen over dit thema? Worden ze goed bezocht? Wie komen er? We horen daar de wetenschappelijke en maatschappelijke claims. We onderzoeken wie er geld in stopt en hoeveel? We interviewen de experts. Zo zie je hoe een wetenschapsveld zich ontwikkelt. Soms vragen we ook andere wetenschappers een veld in kaart te brengen. Vervolgens is het belangrijk de zaak scherp te krijgen: wat is de kwestie, waar draait het in de kern om? De kern van ons werk, *Technology Assessment* (TA), is om wetenschappelijk gefundeerde informatie te genereren over de betekenis van technologische ontwikkelingen voor mens en maatschappij. Meestal is het Rathenau de eerste. Je publiceert er een boekje over. Je benadert de vaste Kamercommissie om het op hun agenda te krijgen. Kamerleden reageren snel nadat iets in de krant heeft gestaan. Dus je organiseert een publiek debat om het publiek te informeren, je nodigt er journalisten bij uit. Journalisten hebben een checklist: hoeveel incidenten zijn er? Wie heeft er last van? Over welke producten gaat het concreet? Als je daar geen antwoord op hebt, ben je nog te vroeg. De VPRO heeft me wel eens weggestuurd: kom over een jaar maar terug. Maar als de media zeggen: ‘Verrek, die lui van het Rathenau hebben iets te pakken’, dan weet je dat je goed zit. Het is nieuws. Het is wel van levensbelang om in de media niet hyperig te doen. In ons werk is een hype creëren een doodzonde. Je moet met een degelijk, onderbouwd verhaal komen dat toch op het scherpst van de snede is. Anders rekenen politici je daar later op af. Het moet parlamentsrijp zijn.”

Wanneer is een onderwerp rijp?

Jan Staman: “...

“De timing is belangrijk. Ik noemde al berichtgeving in de media. Maar je moet ze ook concrete handvatten bieden: heldere conclusies en concrete aanbevelingen. In het geval van nanotoxicologie: bewerkstellig in Brussel regie op het onderzoek naar de nanotoxicologie en zorg ervoor dat je dit eerst goed hebt geregeld voordat je een nationaal debat over nano entameert. Het draait om timing, dat is de les van de laatste vijf jaar. Produceer geen dikke wetenschappelijke publicaties want die leest niemand. Een Duitse ambtenaar vertelde me onlangs: ‘Die TA-instituten schrijven dikke boeken van honderden pagina’s en het is mijn taak om die niet bij de bewindslieden te laten belanden.’ Dat moet je dus voorkomen als je gehoord wilt worden. Onze meerwaarde zit in het tonen van politieke relevantie: we snijden thema’s aan die de ene politicus bejubelt en waar de ander een pesthekel aan heeft. Kijk bijvoorbeeld naar de opsporing. Met de kleine chips, RFID’s, in telefoons, pinpassen en OV-chipkaart is iedereen te lokaliseren, op elke plek in Nederland. Die jongens van het Openbaar Ministerie en de politie zijn niet gek. Die zien in die informatie- en computertechnologie enorme kansen voor de opsporing. Iedereen is te volgen in de gedigitaliseerde samenleving. Al die data worden opgeslagen. Dat gebeurt op grote schaal in Nederland. De mensen van GroenLinks en D66 hebben dat goed in het snotje. Dan zie je Pechtold schitteren in het debat als hij het opneemt voor de privacy van de burger. Maar Teeven en Haersma Buma liggen ook op ramkoers. Die technologie is nodig voor de veiligheid, vinden zij. Plots is in het publieke domein zichtbaar hoe de rollen verdeeld zijn.”

Zitten Teeven en Haersma Buma wel te wachten op een advies

van het Rathenau Instituut over opsporing? Loopt het Rathenau Instituut niet het risico een spelel van de politiek te worden? Dat Kamerleden het instituut links vinden of juist rechts?

“Als het Rathenau met aanbevelingen komt, steekt het inderdaad zijn nek uit. Al snel treft het verwijt je dat je een politieke kleur hebt. Het is uiterst behoedzaam balanceren om dat te voorkomen. Ik wordt vaak gevraagd om op radio of televisie met een Kamerlid in debat te gaan. Dat doe ik niet. Ik moet buiten het politieke metier blijven. Het is verdacht als ik de argumenten van een politicus moet weerleggen. Dat is niet de rol van het Rathenau Instituut.

Maar soms krijgen we wel het verwijt dat we politiek bedrijven. Henk Jan Ormel van het CDA heeft vorig jaar vragen gesteld over een publieksonderzoek naar stamcellen. Het Rathenau wilde de mening van de Nederlandse bevolking peilen over de toelaatbaarheid van het kweken van embryo’s, niet voor IVF-bevruchting, maar speciaal voor de productie van stamcellen voor wetenschappelijk onderzoek. Ormel zei in *Trouw*: ‘Het regeerakkoord is glashelder over embryo’s. Het Rathenau vertroebelt schoon water door erin te roeren.’ Hij wilde zijn christelijke achterban duidelijk het signaal geven dat de waarde van het leven een belangrijke kwestie voor het CDA is. Hij riep ons in de Kamer tot de orde en vroeg de minister om het publieksonderzoek af te blazen. Maar hij kreeg in het overleg daarover geen steun voor zijn opvatting.

Dat we soms in de tang zitten hoort erbij. Ormel heeft dat recht. Bovendien is dat waar je stiekem op hoopt. Als de politieke pijn voelbaar wordt, weet je dat je goed zit. Tegelijkertijd moet ik blijven nagaan: heeft Ormel niet ook een punt? Ben ik niet op zijn stoel gaan zitten?”

In hoeverre kunnen Kamerleden sturing geven aan nieuwe technologieën als de kwestie eenmaal op tafel ligt?

“De Kamer moet het politieke moment creëren. De minister scherp houden en vragen hoe zijn plan eruit ziet. Of dat in overeenstemming is met wat experts erover zeggen. Verder moeten ze open zijn naar de burger. Zeg wat de risico’s van nanobuisjes zijn en waar de echte gevaren schuilen: in het voedsel, in stoffen die geïnhaleerd kunnen worden. Maak helder wat je voor je rekening neemt en wat niet.

Bij nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen als *human enhancement* is onderzoek nodig. Geef NWO geld voor een onderzoek van ethici die de maatschappelijke kwesties in kaart brengen. Kranten zijn daar tuk op. Dan heb je nieuws. Faciliteer het publieke debat want mensen hebben tijd nodig om aan deze grote maatschappelijke vragen te wennen. Maar de overheid moet niet zelf het debat proclameren, zoals ze gedaan heeft bij de brede maatschappelijke discussies over kernenergie en biotechnologie. De burgers zijn niet gek. Die voelen ook wel aan dat ze dan medeplichtig worden gemaakt en aan het eind de nadelen toch moeten slikken. Brede maatschappelijke discussies georganiseerd door de overheid zelf houden het gevaar dat het debat niet echt open is. Er zijn dus voldoende instrumenten, maar vaak zijn Kamerleden toch te laat. Het is goed dat ze niet meteen achter het eerste het beste signaal aanhollen. Maar ze moeten het wel serieus nemen: actief op zoek naar bevestiging of betwisting ervan. Het blijkt iedere keer weer lastig voor overheden om snel daadkracht te tonen en de regie op te eisen. Het kan met nanotechnologie nog goed gaan, maar het gevaar dat het fout gaat is reëel. Er is geen sprake van politieke onwil, maar het is een

leerproces. Uiteindelijk heeft de politiek geleerd van de brede maatschappelijke discussies over kernenergie en biotechnologie. Mensen vinden het het ergste wanneer hun regering ad hoc reageert en alleen maar incidentenpolitiek bedrijft. Terrorismecoördinator Tjibbe Joustra heeft dat eens mooi verwoord. Om het in mijn eigen woorden te zeggen: burgers zijn risiconemers. Die kunnen risico’s echt wel aan, zelfs als het fout gaat. Maar wat ze niet pikken is een slordige ambtenaar die niet gedaan heeft wat hij had moeten doen. Dat is de kern, denk ik.”

Hoe is de relatie van het Rathenau Instituut met Kamerleden?

“We onderhouden veel persoonlijke contacten met Kamerleden. Regelmatig worden we uitgenodigd voor overleggen en ronde tafelgesprekken. Daar doen we dus echt mee. Links en rechts, alle Kamerleden zijn me even lief. Zo’n man als Fred Teeven is leuk om in een debat te hebben. Teeven is een bokser, die houdt van het gevecht. Maar hij is wel *clean*. Hij neemt geen blad voor de mond. Je zult van mij geen woord minachting over parlementariërs horen. Ik heb veel waardering voor ze. Ik begrijp wat ze doen en waarom ze het zo doen. Want ik geef het je te doen. De politiek is toch een arena, een vechtpartij met veel middelen die god verboden heeft. Je moet het algemene belang in de gaten houden maar ook scoren voor je achterban. Je moet *in the picture* komen. Het is een eenzame rol die je hebt als politicus.”

x

illustratie: Herko van Eerden

ambient

Technologische mogelijkheden hebben altijd geleid tot toekomstdromen. De droom die de Europese Unie dichterbij wil brengen is ontwikkeld door Philips en heet: *Ambient Intelligence*. Over de ontwikkeling van een concept.

In de jaren tachtig zat ik als kind wekelijks aan de buis gekluisterd voor de televisieserie *TROS Wondere Wereld*, waarin de – inderdaad – wondere wereld van de moderne techniek aan het publiek werd geopenbaard door de licht verstofte, maar daardoor des te intrigerendere astronoom Chriet Titulaer. Titulaer toonde, onder andere vanuit zijn Huis van de Toekomst in Rosmalen, een grenzeloze hoeveelheid aan slimme apparaten: slimme koelkasten, slimme fornuizen en magnetrons, slimme stofzuigers, slimme (en draadloze!) telefoons, apparaten die op stemherkenning en bewegingssensoren werkten, of op zonne- en windenergie. En dat alles begeleid door Titulaer's onderkoelde, doch optimistische verhaal: kijk eens, wat een geweldige toekomst we tegemoet gaan! Twee jaar geleden was ik in *Living Tomorrow* in Amsterdam, het huis van de toekomst van het nieuwe millennium. Chriet Titulaer was er helaas niet, maar tot mijn lichte vermaak trof ik er veel van dezelfde toekomstdromen aan: slimme koelkasten, slimme fornuizen en magnetrons, slimme (en natuurlijk draadloze) telefoons, apparaten die op stemherkenning en bewegingssensoren werkten, of op zonne- en windenergie... Niets nieuws onder de zon, zou je denken. Onze technologische toekomstdromen zijn in twee decennia, zo blijkt, niet of nauwelijks veranderd, ondanks de enorme technologische ontwikkelingen die er juist in deze periode hebben plaatsgevonden. Kennelijk spreken slimme koelkasten en slimme stofzuigers nog altijd tot de verbeelding van ontwerpers en publiek – maar nu ook weer niet zodanig dat ze intussen grootschalig commercieel vermarkt worden.

Maar het is te gemakkelijk om *Living Tomorrow* terzijde te schuiven als niet terzake doend, als het bewijs van een eeuwig durende techno-optimistische fantasie waar niemand op zit te wachten. Al te vaak belanden discussies over technologie van de toe-

komst in een van de volgende karikaturen: of zij worden als onrealistisch, onwenselijk en letterlijk angstaanjagend weggewuifd ('de wereld gaat ten onder door de technologie'), of zij worden met overdreven enthousiasme omarmd als de remedie voor al onze problemen ('de wereld wordt gered door de technologie'). Beide perspectieven doen geen recht aan de complexiteit van de werkelijkheid en die van technologische ontwikkelingen. Bovendien belemmert een vooringenomenheid jegens 'de Technologie' (met een hoofdletter) ons erin realistisch en zorgvuldig te doordenken wat de consequenties zijn van allerhande technologische ontwikkelingen voor onze samenleving, en voor (en in) ons alledaagse leven. En juist dat is in een tijd van razendsnelle, allesdoordringende technologische ontwikkeling van het allergrootste belang.

Daarnaast is er nog een andere reden om *Living Tomorrow* serieus te nemen. In dit huis presenteerde Philips samen met een aantal partners een reeks prototypes die de belichaming vormden voor haar technologische visie op de nabije toekomst: *Ambient Intelligence*. Philips ontwikkelde deze visie aan het einde van de jaren negentig. Al vrij snel na haar lancering vond zij haar weg naar Brussel, naar de beleids- en strategische documenten van de Europese Commissie. In het afgelopen decennium is *Ambient Intelligence* uitgegroeid tot één van de pijlers van het technologiebeleid van Europa – zowel in het Zesde als het Zevende Kaderprogramma van de EU neemt zij een prominente plaats in. De technologische wereld van morgen wordt een wereld van *Ambient Intelligence*, zo lijkt Europa ons te willen vertellen. Als dat zo is, dan hebben we reden genoeg om deze visie serieus te nemen. Maar wat is *Ambient Intelligence* eigenlijk? Hoe zal de technologische wereld van morgen er uit gaan zien als deze visie gerealiseerd wordt? En op welke manier houdt de Europese Commissie zich bezig met onze technologische toekomst?

Slim en persoonlijk

De *Ambient Intelligence* visie voorspelt een wereld waarin draadloze, in netwerken met elkaar verbonden technologieën continu met elkaar communiceren om ons als gebruikers op een zo 'natuurlijk' en onopvallend mogelijke manier van informatie en entertainment te voorzien. Een belangrijk kenmerk van de technologie in de *Ambient Intelligence* visie is, dat zij is weggewerkt in de achtergrond – zij wordt aan ons zicht onttrokken en inge-

bouwd in muren, meubels, auto's en kleding. Deze weggewerkte technologie bevindt zich niet alleen in onze privéruimtes (huis, kantoor), maar kan ook in de publieke ruimte aanwezig zijn. Denk dan bijvoorbeeld aan een bushokje met interactieve panelen die op uw persoon toegesneden route-informatie geven, of aan billboards waarbij men met een druk op de knop van de mobiele telefoon direct kaarten kan bestellen voor het concert waarvoor geadverteerd wordt, of aan etalageruiten die, wanneer u er langsloopt, plots reclame maken voor het nieuwste boek van uw favoriete auteur.

Om toegang te krijgen tot de technologische netwerken die in privéomgevingen en in de publieke ruimte aanwezig zijn, gebruiken mensen in een wereld van *Ambient Intelligence* een mobiele telefoon of een ander draagbaar apparaat – in de *Ambient Intelligence* visie wordt een dergelijk apparaat de 'toegangssleutel' ('access key') genoemd. In dit apparaat worden de persoonlijke gegevens en voorkeuren ('profielen') van gebruikers bewaard. Deze profielen vormen een van de belangrijkste aspecten van de *Ambient Intelligence* visie. In de toekomst, zo stelt deze visie, moeten informatie-, communicatie- en entertainmentdiensten worden afgestemd op de persoonlijke voorkeuren van individuele gebruikers. Geen twee technologiegebruikers zijn hetzelfde, en aangezien we in een wereld leven die steeds verder en steeds ingrijpender van technologie doordrongen raakt, wordt het des te belangrijker dat technologieën hun gedrag kunnen aanpassen aan de specifieke wensen van individuele gebruikers. Technologie van de toekomst zal moeten kunnen anticiperen op de voorkeuren van ieder afzonderlijk individu – ze moet 'gepersonaliseerd' zijn. Wie prijs stelt op veel input van zijn 'access key' zal vaak informatie- en entertainmentsuggesties krijgen; wie een hekel heeft aan onderbrekingen zal door deze 'persoonlijke assistent' beschermd worden tegen informatie-overload, en zo veel mogelijk met rust gelaten worden. Om te kunnen anticiperen op de wensen en behoeften van individuele gebruikers, maakt de technologie gebruik van de 'profielen' die in de 'access key' zijn opgeslagen – deze bevatten bijvoorbeeld informatie over in het verleden gemaakte keuzes en behoeften in vergelijkbare situaties.

Om de wensen en voorkeuren van een gebruiker zo goed mogelijk te beantwoorden, moeten *Ambient Intelligence* technologieën gebruikers door de tijd heen 'leren ken-

nen', en moeten ze hun eigen gedrag leren aanpassen aan de wensen en behoeften van die gebruiker. *Ambient Intelligence* technologieën moeten daarom 'adaptief' zijn. Bovendien moeten ze contextgevoelig zijn. Dat wil zeggen dat de technologie herkent in welke omgeving en in welk type situatie een gebruiker zich bevindt, en vervolgens in staat is haar eigen gedrag aan te passen aan die situatie. Wanneer een gebruiker in zijn eigen huis is, zal hij behoefte hebben aan andersoortige informatie en entertainmentdiensten dan wanneer hij in de openbare ruimte is. Veel gebruikers zullen het bijvoorbeeld niet fijn vinden als zeer persoonlijke informatie in een publieke ruimte ten overstaan van vreemden zichtbaar wordt gemaakt – privé e-mails zichtbaar maken op de stoeptegels bij een bushalte zullen de meeste gebruikers niet waarderen. De technologie moet dus kunnen 'begrijpen' waar een gebruiker is en welke diensten hij of zij in de huidige omgeving aangeboden zou willen krijgen.

Van Philips naar de EU

Waarom heeft de Europese Unie interesse in de *Ambient Intelligence* visie? En wat zijn de redenen waarom de Europese Commissie deze visie tot speerpunt in het Europese technologiebeleid heeft gemaakt? De Europese Commissie heeft een aantal verschillende advies- en beleidsontwikkelingorganen. Op het gebied van technologie zijn de belangrijkste twee de Information Society Technologies Advisory Group (ISTAG), een adviesgroep van wetenschappers en beleidsmakers uit verschillende disciplines die de Europese Commissie adviseert op het gebied van de ontwikkeling en totstandkoming van de informatiesamenleving, en IPTS, het Institute for Prospective Technological Studies, een onderdeel van het Joint Research Centre dat in opdracht van de Europese Commissie beleidsvoorstellen ontwikkelt in relatie tot centrale Europese thema's zoals bijvoorbeeld gezondheidszorg, energievoorziening, en technologieontwikkeling.

Zoals gezegd is de *Ambient Intelligence* visie oorspronkelijk ontwikkeld door Philips in Eindhoven. Zowel IPTS en ISTAG raakten eind jaren negentig al snel onder de indruk van de plannen die Philips presenteerde, en zo werden zij een belangrijke pijler in de technologietactiek van de Europese Commissie. Men zou dat opmerkelijk kunnen noemen – de Europese Commissie heeft een visie die door een commercieel bedrijf is ontwikkeld vrijwel naadloos overgenomen en een plaats gegeven in het centrum van haar

eigen plannen. Hiervoor is een politiek-economische verklaring. Al sinds de jaren tachtig is de Europese Unie naarstig op zoek naar manieren om zowel op het gebied van media als van technologieontwikkeling een wereldspeler te worden die op gelijke voet mee kan doen met de andere grote spelers: de Verenigde Staten en Japan. Het hebben van een eigen, Europese technologievisie paste uitstekend in dit streven. Bovendien zou een eigen technologieparadigma kunnen bijdragen aan het in Europa zo gemiste gevoel van eenheid, van samen aan één toekomstig doel werken – en misschien zelfs bijdragen aan de versterking van het gevoel van een Europese identiteit. Daarbij komt natuurlijk – ook niet onbelangrijk – dat het uitrollen en ontwikkelen van een dergelijke Europese technologievisie betekent dat er grote investeringen gedaan worden, dat de Europese economie een flinke injectie krijgt, en dat er werkgelegenheid ontstaat. De *Ambient Intelligence* visie van Philips kan beschouwd worden als het antwoord op een vraag die Europa al sinds de jaren tachtig bezighield.

Maar er zijn ook nog andere, meer inhoudelijke redenen waarom de Europese Commissie de *Ambient Intelligence* visie omarmde. Europa worstelt met een aantal sociaal-economische en politieke kwesties, en *Ambient Intelligence* technologieën worden gezien als mogelijke bijdragen aan de oplossing ervan. Eén van de belangrijkste thema's van de komende decennia is dat van de grote verschuiving in de bevolkingsopbouw van de gehele westerse wereld. Ook in Europa staat het thema van de 'vergrijzende samenleving' hoog op de agenda. Vragen over het in stand houden van het sociale zekerheidssysteem en de stijgende kosten van de gezondheidszorg staan centraal in de discussie over Europa's nabije toekomst. *Ambient Intelligence* zou een bijdrage kunnen leveren aan het oplossen van deze problemen, zo stelt Europa. Een deel van de *Ambient Intelligence* visie richt zich specifiek op het ontwikkelen van toepassingen voor de gezondheidszorg en het ontwikkelen van slimme oplossingen voor de thuisomgeving waarmee ouderen langer zelfstandig zouden kunnen blijven wonen. Als ouderen in hun eigen woning omringd zouden zijn door technologieën die hun welzijn monitoren, hen in de huishoudelijke taken ondersteunen en hen in staat stellen via verschillende kanalen met anderen te communiceren, dan zou deze groep mensen langer zelfstandig kunnen blijven, en minder aanspraak hoeven

te maken op de zorg, zo verwacht men.

Een ander sociaal thema waarmee *Ambient Intelligence* in verband wordt gebracht is dat van de overgang van de 'massasamenleving' naar de 'netwerksamenleving'. In de loop van de afgelopen decennia is naast het traditionele kerngezin een steeds grotere diversiteit aan leefvormen en -stijlen ontstaan. Afwijkende levenskeuzes en levenspaden zijn aanzienlijk gebruikelijker dan een aantal decennia geleden en het creëren van een individuele levensstijl is zo ongeveer tot norm verheven. Josephine Green, die een belangrijke bijdrage leverde aan het ontwikkelen van de *Ambient Intelligence* visie binnen Philips, noemt deze trend 'mozaïek leven': een leven dat bestaat "uit een caleidoscoop van simultane of sequentiële relaties, carrières of leefstijlen." Ze wijst erop dat traditionele vormen van verbondenheid, zoals lokale gemeenschappen, de kerk, het gezin, en de natiestaat minder belangrijk worden, wat betekent dat mensen op zoek gaan naar nieuwe vormen van verbondenheid. Informatie- en communicatietechnologieën, van de mobiele telefoon tot het internet, kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Ze stellen mensen in staat sociale relaties te onderhouden met mensen die zich niet (noodzakelijk) in hun fysieke omgeving bevinden en vervullen daarmee voor velen een rol in het creëren en onderhouden van nieuwe netwerken en nieuwe vormen van verbondenheid. *Ambient Intelligence*, met haar nadruk op personalisering, haar uitgebreide mogelijkheden voor virtuele communicatie en haar 'altijd-aan' karakter, kan op een vergelijkbare manier een belangrijk medium vormen voor het bouwen, behouden en verstevigen van sociale netwerken in een steeds meer individualistische en nomadische sociale werkelijkheid.

Een derde domein waarbinnen *Ambient Intelligence* door de Europese Commissie vaak naar voren wordt gebracht is dat van de openbare veiligheid. In het tijdperk na 9/11 zijn thema's als surveillance en het opgeven van persoonlijke vrijheid ten behoeve van een (vermeende) verbeterde publieke veiligheid niet meer van de nationale en Europese beleidsagenda's weg te denken. De terroristische aanvallen in Madrid en Londen hebben deze kwestie alleen maar meer urgentie verleend. Vaak worden *Ambient Intelligence* technologieën genoemd als belangrijke factor in het verkrijgen van grote hoeveelheden zeer gedetailleerde informatie – het soort informatie waarover zowel geheime diensten als de verschillende Europese en

ationale handhavingorganisaties graag zouden beschikken. Ook sommige politici geloven dat ze met het verkrijgen van dit soort informatie echt greep zouden kunnen krijgen op de dreiging van internationaal terrorisme. Tegelijkertijd is dit ook een van de meest omstreden aspecten van de *Ambient Intelligence* visie. Op dit moment al wordt binnen de Unie stevig gediscussieerd over vraagstukken rondom privacy en security in relatie tot technologische ontwikkeling, en we mogen er van uitgaan dat de realisering van de *Ambient Intelligence* visie deze discussie alleen maar actueler zal maken.

Een laatste belangrijke sociaal-economische trend waarbinnen *Ambient Intelligence* technologieën volgens de Europese Commissie een rol zouden kunnen vervullen is de verwezenlijking van Europa's aspiratie om de leidende kenniseconomie in de wereld te worden. In 2000 ondertekende Europa de Lissabon doelstellingen, die stellen dat Europa er naar moet streven om "de meest competitieve en dynamische kenniseconomie in de wereld" te worden, een kenniseconomie "die bijdraagt aan duurzame economische groei met meer en betere banen en grotere sociale cohesie". Om deze doelstelling te kunnen bereiken, zo concludeerde ISTAG, moeten mensen van alle leeftijden binnen de Europese Unie kennis en vaardigheden ontwikkelen die hen in staat stellen om adequaat te kunnen omgaan met de dynamische en continu veranderende werkelijkheid van de nabije toekomst, zowel in hun privéleven als in hun werk. Informatie- en communicatietechnologieën kunnen daarin een belangrijke rol spelen. Door 'e-Learning' kunnen mensen op een flexibele manier hun kennis en vaardigheden bijspijkeren, en wordt het bovendien veel gemakkelijker grote groepen mensen toegang te verlenen tot onderwijs. Bovendien zou de inzet van ICT in het onderwijs de mogelijkheden vergroten om mensen specifiek die kennis over te dragen die voor henzelf in hun eigen specifieke situatie het meest relevant is. *Ambient Intelligence*, met haar nadruk op personalisering, kan hierin een belangrijke rol spelen.

De omarming van de *Ambient Intelligence* visie door de Europese Unie moet dus begrepen worden tegen de achtergrond van een aantal sociaal-economische en politieke trends. Maar hoe staat het eigenlijk met de verwezenlijking van deze visie? Wat is op dit moment de praktische stand van zaken rondom deze visie? En welke rol speelt Europa daar op dit moment bij?

Uitknop

In de afgelopen jaren zijn er onder de vlag van *Ambient Intelligence* een aantal producten op de markt voor consumentenelektronica verschenen. De bekendste daarvan is Philips Ambilight (of Aurea) televisie. Wanneer je deze producten naast de toekomstvisie legt zoals die aan het begin van dit artikel beschreven werd, dan is het onmiddellijk duidelijk dat er tussen de visie van eind jaren negentig en de praktische verwezenlijking daarvan in elk geval op dit moment nog een groot gat zit. Nu is dat niet verwonderlijk – er zullen decennia van geleidelijke ontwikkeling over heengaan voordat de in de visie voorgestelde technologische wereld werkelijkheid is geworden. En er bestaat natuurlijk altijd een mogelijkheid dat de technologische ontwikkelingen in de praktijk een hele andere kant op gaan. Waar de Europese Unie dan ook terecht op inzet is het volgen en begeleiden van een aantal grote technologische trends, die, of dit nu onder de vlag van *Ambient Intelligence* gebeurt of niet, waarschijnlijk wel gerealiseerd zullen gaan worden. De personalisering van leef-, werk-, en publieke omgevingen door technologieën zal als trend vermoedelijk wel tot stand gaan komen in de komende decennia. Voor het verdwijnen van technologische netwerken en systemen in de achtergrond van alledaagse omgevingen geldt hetzelfde.

Europa zet op dit moment vooral in op twee strategieën: enerzijds ondersteunt zij actief de ontwikkeling en realisering van de *Ambient Intelligence* visie, door projecten van bedrijven, universiteiten en andere kennisinstellingen te financieren die bijdragen aan haar verwezenlijking – dit gaat van onderzoek naar technologische structuren en systemen tot de ontwikkeling van voor de hele Unie geldende technologische protocollen en standaarden en het ontwerpen van specifieke toepassingen en producten. (Overigens geldt daarbij gelukkig niet dat Philips, als bedenker van de visie, meer financiering zou krijgen dan andere bedrijven of instellingen.)

Anderzijds doordenken IPTS en ISTAG de sociale, politieke en economische consequenties van de realisering van *Ambient Intelligence* en ontwikkelt de Europese Commissie actief beleid om de leef sfeer van burgers, hun veiligheid, hun kansen en mogelijkheden te waarborgen en te optimaliseren. Zoals eerder al gezegd staan de bescherming van privacy en security van burgers hoog op de agenda. En zoals we gezien

hebben is ook het scheppen van gelijke kansen binnen de totstandkoming van de kenniseconomie een belangrijk thema. In de afgelopen jaren heeft Europa zo laten zien dat het actief betrokken is bij zowel de technische realisatie als de sociaal-politieke inbedding van de technologische werkelijkheid van morgen.

Helaas zijn er ook een aantal thema's die hun weg nog niet gevonden hebben naar de Europese beleidsagenda. Slechts een voorbeeld daarvan betreft het doordenken van de gevolgen van en grenzen aan het werken van technologieën in de achtergrond. Daaraan zitten twee praktisch-ethische aspecten die om doordenking en wellicht om regulering vragen. In de eerste plaats is er de vraag naar de grenzen van 'embedding', zoals het verdwijnen van technologie in objecten en oppervlakken genoemd wordt. Als het in de nabije toekomst mogelijk wordt om technologieën te implanteren in letterlijk ieder object, zoals de *Ambient Intelligence* visie voorspelt, dan is de logische 'final frontier' daarvan het menselijk lichaam. Waarom zou men nog rondlopen met een draagbare 'access key' wanneer deze ook in het lichaam zelf zou kunnen worden weggewerkt? De eerste experimenten met het implanteren van computerchips en RFID-tags zijn in de afgelopen jaren al gedaan, en zelfs op de consumentenmarkt verschenen. Zo biedt de Baja Beach Club in Rotterdam sinds 2004 de 'Baja VIP chip' aan, een glazen chip die bij bezoekers geïmplant wordt, en waarmee de toegang tot de club, de consumpties en de garderobe betaald kunnen worden. Aan interesse geen gebrek: ondanks de niet geringe kosten (€1000,-) waren de 70 door Baja beschikbaar gemaakte chips al snel uitverkocht.

Men zou kunnen beweren dat het implanteren van dergelijke geminiaturiseerde technologie in het menselijk lichaam een zaak is van het individu – het betreft hier een kwestie aangaande de lichamelijke integriteit van individuele burgers, en daar heeft de overheid geen invloed op noch dient zij zich daarmee te bemoeien. Echter, wanneer dergelijke technologieën wijdverbreid en veelvuldig gebruikt raken (ieder bedrijf zijn eigen chip), dan kan men zich afvragen of de overheid een rol heeft in het begrenzen of wettelijk afkaderen van deze vorm van 'technologisering' van het menselijk lichaam, en zo ja, op welke manier dit dient te worden ingevuld. In Europa is dit thema tot op heden niet opgepakt als relevant vraagstuk voor de nabije toekomst.

intelligence

de Helling
23
winter 2008

Een andere, eveneens aan 'embedding' gelieerde kwestie, is dit: wanneer steeds meer technologie aan het oog onttrokken wordt, zowel in letterlijke zin door haar te verbergen in onze alledaagse leefomgevingen, maar ook in meer overdrachtelijke zin omdat de technologie voor ons ongemerkt haar werk doet, hoe zorgen we er dan voor dat burgers een gevoel van controle over de technologie behouden? Eén van de allereerste vragen die mensen vaak stellen wanneer ze over *Ambient Intelligence* horen is: waar zit de 'uit'-knop? Hoe kan ik de technologie nog zelf beïnvloeden en bedienen, wanneer alles om mij heen ongemerkt en onzichtbaar voor mij geregeld wordt? En hoe weet ik nog wanneer de technologie mij registreert, en welke gegevens zij over mij bewaart? Op dit hele cluster van vragen zijn vele antwoorden mogelijk. Deels zullen die door de technologieontwikkelaars en producenten geformuleerd moeten worden, deels zal in de praktijk moeten blijken hoe gebruikers op de technologie reageren en welke zaken zij wel en niet accepteren. Maar het moge duidelijk zijn dat ook de overheid hier een belangrijke rol speelt. Zij dient zich bewust te zijn van de diepgravende manieren waarop *Ambient Intelligence* technologieën zullen gaan ingrijpen op de praktische, alledaagse leefomgevingen van burgers, en met de technologie-industrie moeten meedenken over de manier waarop een plaats krijgen in het leven van burgers. Het streven van de *Ambient Intelligence* visie om ook de publieke sfeer van technologische netwerken te voorzien, maakt deze kwestie natuurlijk alleen maar urgenter. Deze twee kwesties zijn slechts voorbeelden van een veel uitgebreider palet aan vragen die zich opdringen in relatie tot de impact van *Ambient Intelligence* – een impact waarop in de volle breedte geanticipeerd dient te worden door Europa.

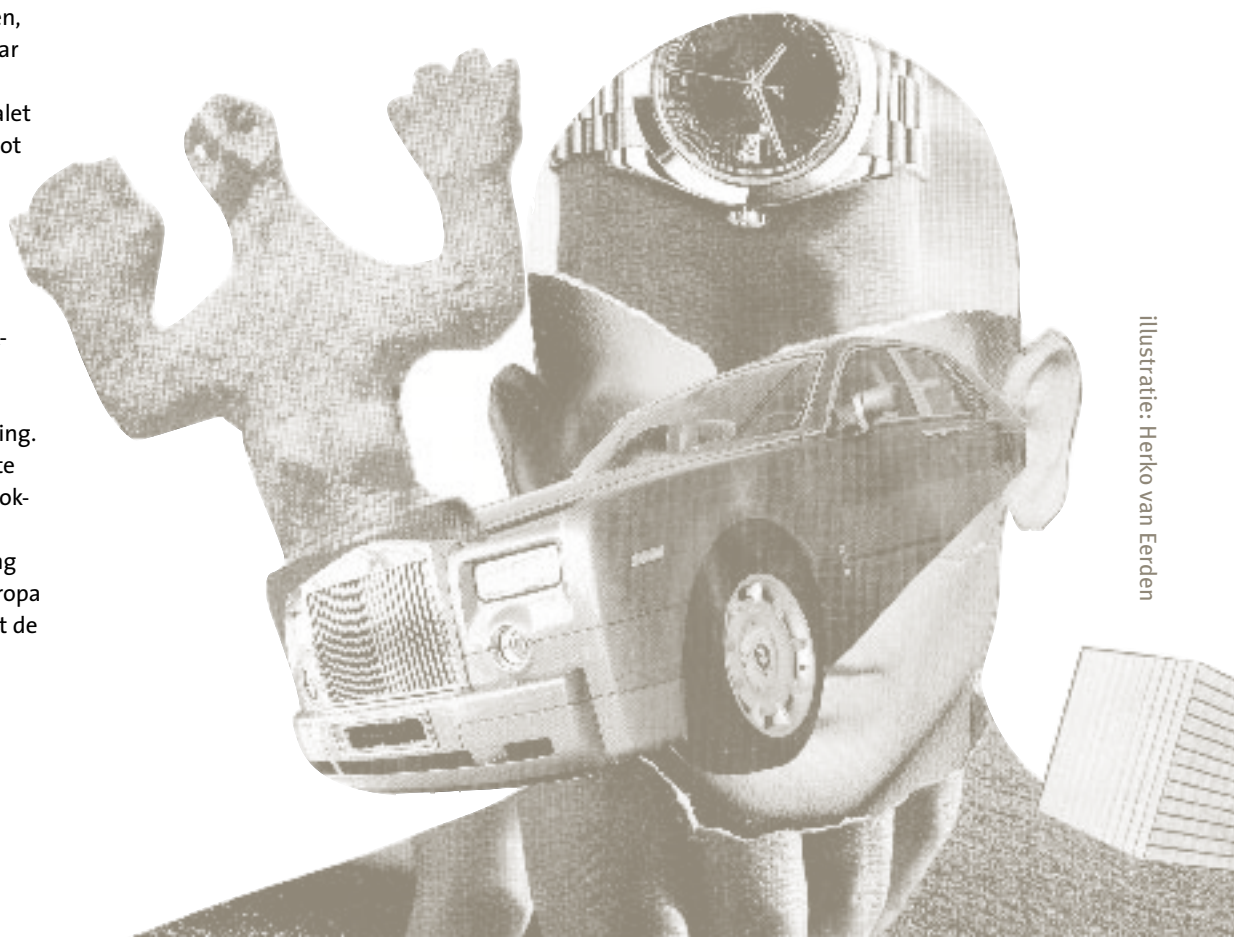
In de afgelopen jaren heeft Europa laten zien dat het technologische ontwikkelingen niet alleen met interesse volgt, maar ook actief ondersteunt en actief begeleid in termen van beleidsontwikkeling. Dat is prijzenswaardig en van het grootste belang. Het is te hopen dat het deze betrokkenheid niet alleen vasthoudt, maar ook verder uitbouwt, opdat de verwezenlijking van de *Ambient Intelligence* visie voor Europa en haar burgers inderdaad zal bieden wat de Philips en de Unie ervan hopen.

x

Bibi van den Berg hoopt in het voorjaar van 2009 te promoveren op een proefschrift over Ambient Intelligence en identiteit, met de titel *'The situated self: Identity in a world of Ambient Intelligence'*. Meer informatie: www.situatedself.org.

Literatuur

- E. Aarts, S. Marzano, S. *The new everyday: Views on ambient intelligence*, Rotterdam 2003.
- J.-C. Burgelman, Y. Punie, "Information, society and technology". In E.H.L. Aarts en J.L. Encarnação (red.), *True visions. The emergence of ambient intelligence*, Berlin/New York 2006, 17-34.
- K. Ducatel, M. Bogdanowicz, F. Scapolo, J. Leijten, J.-C. Burgelman, *ISTAG: Scenarios for Ambient Intelligence in 2010*, Seville 2001.
- Y. Punie, "The future of Ambient Intelligence in Europe: The need for more everyday life", *Communications & Strategies*, Vol 5 (2005), 141-165.
- B. van den Berg, "Ik ga op reis en ik neem mee... Over de toekomst van het begrip 'persoonlijke ruimte'". In: V. Frissen, J. de Mul (red.), *De draagbare lichtheid van het bestaan. Het alledaagse gezicht van de informatiesamenleving*, Kampen 2008, 45-63.

Illustratie: Herko van Erden

De hond &

*over de ontwikkeling
van slimme technologie
voor slimme mensen*

Emile Aarts is lid van het Managementteam van de Philips Research Laboratories en doceert aan de Technische Universiteit Eindhoven. Hij doet al vijftientig jaar onderzoek naar toepassingen van computertechnologie en is de stuwende kracht achter Ambient Intelligence. Hoe ziet hij de relatie tussen bedrijfsleven en politieke instituties als het gaat om technologische innovatie?

Staan we met de ontwikkeling van Ambient Intelligence op een technologisch keerpunt dat de samenleving ingrijpend zal veranderen?

“Dat geloof ik wel. Ik ben er zelf al tien jaar mee bezig en zie steeds meer toepassingen in de praktijk mogelijk worden. Het is een jaar of tien geleden ontstaan doordat we elektronica steeds kleiner konden maken, weg kunnen werken in de omgeving dus. Chips kunnen nu zo klein zijn dat je ze in verf, papier of plastic kunt verwerken. Als Philips zijn wij gestart met het idee dat de huiskamer van de toekomst enorm zal veranderen. *Ambient intelligence* was aanvankelijk vooral gericht op de entertainment-industrie. Wij onderkenden pas later dat het ook op andere gebieden zoals de zorg grote impact kan hebben. Gezien de vergrijzing en personeelstekorten in de zorg is het aantrekkelijk dat mensen met behulp van *Ambient Intelligence* technologie steeds langer zelfstandig thuis kunnen wonen. Denk bijvoorbeeld aan elektronica gericht op val- en instabiliteitsdetectie. Ook doen we op dit moment experimenten met autistische kinderen en kleurcodes, we onderzoeken of de emotie van het kind via kleurverandering opgepakt kan worden. Verder experimenteren we met matrasjes voor vroeggeboren kinderen in couveuses. Nu is het zo dat een prematuur geboren kind aan slangetjes en draadjes in een kastje ligt, niemand mag eraan komen, lichamelijke affectie is niet mogelijk. Als zo'n matrasje als een huid kan aanvoelen en de warmte kan doorgeven die nodig is en die metingen kan overnemen van de elektrodes, dan verander je het leven van een vroeggeboren kind op een wezenlijke manier.”

Ambient Intelligence krijgt veel aandacht van de Europese Unie. Hoe lopen de contacten met de politiek?

“De Europese Commissie heeft een technologische adviesgroep, genaamd ISTAG (zie het artikel van Bibi van den Berg, red.). Ook Philips neemt deel aan ISTAG, net als bedrijven als Nokia en Siemens. Binnen dat verband van ISTAG ontstaat een subtiel spel. Want hoewel wij als Philips als eerste het belang van *Ambient Intelligence* hebben onderkend, zien wij ook wel in dat wij de ontwikkeling van dergelijke technologieën niet alleen gerealiseerd krijgen. Philips heeft daarom een stap terug gedaan. Wij claimen *Ambient Intelligence* niet als strategie voor Philips, maar leggen onze visie op tafel om te zien wie het oppakt.

Op die manier kunnen we het concept als gemeenschappelijke visie binnen ISTAG presenteren aan de Europese Commissie. Het bijzondere was dat het directoraat-generaal ook zelf behoefte had aan een centrale Europese visie. Verenigde Staten gebruiken de *Homeland Security Act* (die in 2002 is ingesteld in het kader van terrorismebestrijding, red.) voor het bevorderen van onderzoek en het ontwikkelen van een centrale visie. Het nut van Europese programmering zit vooral in de vorming van onderzoeksconsortia. Het gemak waarmee wij nu onze collega's bij Nokia of Daimler Chrysler of Thomson weten te vinden om samen te op te trekken is hartverwarmend. Zonder de gemeenschappelijke visie en zonder het geld van ISTAG, zou dat nooit tot stand zijn gekomen. Voor de integratie van Europese innovatie is dat een gouden greep geweest. De bedrijven participeren in de Europese visie ontwikkeling en kunnen de opgedane kennis ook deels al toepassen op hun eigen productontwikkeling."

U spreekt over de talloze mogelijkheden en voordelen van Ambient Intelligence. Hoe ziet u het privacy-vraagstuk, welke nadelen ziet u verbonden aan deze technologie?

"Ik heb me pas in het vierde onderzoeksjaar gerealiseerd dat er ethische vragen verbonden zijn met de ontwikkeling van *Ambient Intelligence*. Ik werd uitgenodigd voor een lezing en dacht een standaardverhaal over *Ambient Intelligence* te houden. Na een kwartier zag ik de gezichten betrekken. Uiteindelijk ben ik maar gestopt met mijn verhaal en toen bleek dat ik een ondraaglijk luchtig verhaal hield terwijl de conferentiegangers daar al twee dagen praatten over de dark scenario's van *Ambient Intelligence*. Recent verscheen van een aantal onderzoekers het boek *Safeguards in a World of Ambient Intelligence*. Zij beschrijven in hun boek wat er allemaal fout kan gaan. Corien Prins, hoogleraar ICT en recht in Tilburg en Jeroen van den Hoven, hoogleraar Moral Philosophy in Delft, nemen vanuit Nederland deel aan deze discussie. Zij kijken bijvoorbeeld of er al wettetechnisch geanticipeerd kan worden op onwenselijke effecten. Wij werken als bedrijf met hen samen om in heel vroeg stadium te zoeken naar oplossingen, maar we willen ons niet mengen in de meningsvorming. Je moet er wel voor zorgen dat je mensen hebt in je omgeving die ongezouten kritiek durven te geven. En daarna

moet je bereid zijn om dat wat ze zeggen naar actie te vertalen. Zo kwamen we via discussies met dit soort onderzoekers er al vroeg achter dat we senioren niet op een betuttelende manier moeten willen activeren. Het klinkt voor de hand liggend, maar het gemak waarmee je dat soort fouten maakt is ongelooflijk. Als je niet uitkijkt ben je bezig met het ontwikkelen van dingen waar geen vraag naar is. Berucht is het geval van de Amerikaanse dame die te weinig bewoog. Ze kreeg thuis een hometrainer en nam ook een hond. Vervolgens trainde ze de hond op de hometrainer. Mensen zijn geraffineerd in het bedenken van oplossingen om van betutteling af te komen. Dus moet je concepten ontwikkelen waar senioren zich wel toe aangetrokken voelen en waarbij ze worden gestimuleerd om te participeren."

Welke visie verwacht u vanuit de politiek op ICT en Ambient Intelligence?

"Van de overheid verwacht ik een kaderstellende visie. De overheid moet ervoor zorgen kennis in eigen huis te hebben. Wij bevelen politici aan om hardcore technologiën aan te nemen in hun omgeving. Als Binnenlandse Zaken een informaticus met verstand van veiligheid in dienst had gehad, dan was die discussie over de OVJkaart anders verlopen. Maar de overheid moet ook benul ontwikkelen. Benul is dat je begrijpt welke impact een ontwikkeling kan hebben. Wij hebben juristen in ons bedrijf die kijken en beoordelen waar we staan als bedrijf en hoe we ons kunnen aansluiten bij de meningsvorming. Zij kijken naar hoe we in het politieke verkeer zitten en wat de mensen zeggen. Onlangs kwam de oud-burgemeester van Utrecht bij ons langs, zij wilde meer weten van persoonsgegevensbeveiliging. Wij delen met haar onze kennis, maar verwachten dan ook dat wij als eerste mogen horen met welke aanbevelingen zij gaat komen.

De kracht van onze manier van werken is dat innovatieplatformen en kennisconsortia die bestaan uit bedrijven, instellingen en soms ook het midden- en kleinbedrijf, samen een strategische onderzoeksagenda opstellen met een gedeelde visie. Bedrijven schrijven vervolgens in op een deel van de agenda in een sfeer van vertrouwen. Er is sprake van collegiaal optreden. In de kennisconsortia zitten partijen die complementair zijn en niet concurrerend. Een modern voetbalteam heeft in de toekomst geen coryfeeën meer,

omdat de posities overgenomen moeten kunnen worden. Het collectieve belang is groter dan het individuele belang. Geen enkel bedrijf kan zich hanengedrag permitteren. De minister van Economische Zaken is op de hoogte van wat wij aan het doen zijn. Ons contact met Maria van der Hoeven loopt goed omdat we nu nog niet over geld hoeven te praten. Wanneer dat dan later wel aan de orde is, gaat het veel gemakkelijker. We betrekken ook ambtenaren in een vroegtijdig stadium bij onze agenda; die weten daardoor beter wat het bedrijfsleven wil. Eigenlijk loopt het contact met de overheid nu heel soepel. Ik durf het haast niet te zeggen, maar Balkenende is slecht begrepen toen hij het had over VOC mentaliteit. Onze openheid is de basis van onze industrie. De overheid kan veel doen aan technologische innovatie: door de eerste toepassing van een ontwikkelde techniek te stimuleren, bijvoorbeeld door die zelf te gebruiken. Verder kan de overheid deelnemen aan de discussie over juridische en ethische vraagstukken die spelen op het terrein van *Ambient Intelligence*, met de bedoeling dingen eenvoudiger te maken en te regelen. De overheid kan er tot slot voor zorgen dat het grote publiek begrijpt waar we het over hebben, bijvoorbeeld via het onderwijs en in de zorg. Wij verwachten kortom van de overheid dat zij participeert en niet de criticus uithangt."

x

espieden via

*de slimme energiemeter
is een slecht idee*

—

Een voorbeeld van *ambient intelligence* is een nieuwe energiemeter, die ieder Nederlands huishouden de komende jaren krijgt. Doel van de Europese Unie, die tot de invoering besloot, is het stimuleren van energiebesparing. Maar er kleven grote bezwaren aan de meter en energiebesparing kan ook eenvoudiger worden gerealiseerd. Onderzoekresultaten uit Tilburg.

In juli 2008 heeft de Tweede Kamer wetsvoorstellen aangenomen voor de invoering van de 'slimme meters'. Dit is vanuit Europa voorgeschreven door de verplichte implementatie van de EG-richtlijn energie-efficiëntie. De invoering roept veel weerstand op. Onder anderen de Consumentenbond en het College Bescherming Persoonsgegevens (CBP) hebben bezwaren met name over de schending van de privacy. De nieuwe meters registreren namelijk persoonlijke informatie op een elektronische manier en seint deze door naar netwerkbeheerders en leveranciers van gas en elektriciteit. Hierdoor kunnen zij via het stopcontact zeer nauwkeurig 'achter de voordeur' kijken van consumenten. Aan de hand van de gegevens is het niet zo moeilijk te bepalen wat bijvoorbeeld het levenspatroon is, maar ook wanneer een huishouden op vakantie gaat. Verder komen de bedrijven te weten welke typen elektronische producten aanwezig zijn in de woning. Tegenstanders vrezen dus zowel voor de privacy als voor de veiligheid van consumenten.

Beste jongetje

Wat is een slimme meter nu eigenlijk precies en wat doet hij? Het apparaat gaat de komende jaren de huidige elektriciteits- en gasmeter in de meterkast vervangen. Dit verouderde toestel is 'dom' omdat het niet kan 'praten' met energiebedrijven. Oftewel, omdat het niet de meterstanden rechtstreeks doorgeeft aan deze maatschappijen. Dat kan zijn hippe, 'slimme' broer wel. Tot op heden moet de energieconsument jaarlijks de 'domme' meter aflezen en deze informatie doorgeven aan de energieleverancier. Regelmatig vindt controle door de meteropnemer plaats. De 'slimme meter' zal volgens nieuwe wetgeving per kwartier (elektriciteit) of per uur (gas) de standen doorgeven aan het energiebedrijf. "En hier zit nu juist de privacy-angel", zegt Colette Cuijpers, universitair docent en onderzoeker aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg. Samen met professor Bert-Jaap Koops heeft zij in opdracht van de Consumentenbond onderzocht of de slimme meter inbreuk maakt op de privacy. "Uit wetsvoorstellen blijkt, dat de Nederlandse 'slimme meter' veel slimmer wordt dan door Europa wordt voorgeschreven. Uit de EG-richtlijn volgt helemaal geen verplichting dat de leverancier elk kwartier, elk uur of elke dag de beschikking moet krijgen over meetdata. Het is al helemaal

niet nodig om deze data vanuit de woning naar een buiten de woning gelegen centrale databank te verzenden. Ook de verplichting uit de richtlijn over het factureren van de consument geeft niet aan dat de meter automatisch informatie naar het energiebedrijf moet sturen."

Wil Nederland het beste jongetje van de klas zijn of zit hier meer achter? Doordat de slimme meter continu informatie stuurt over energieverbruik, krijgen energieleveranciers een zeer nauwkeurig beeld van elk huishouden. Dit kan worden ervaren als een inbreuk op de persoonlijke levenssfeer. Los van de hoeveelheid energie die een consument verbruikt, kan een maatschappij heel eenvoudig zien wanneer iemand thuis is, hoeveel mensen aanwezig zijn en welke typen elektronische apparaten de bewoners van het pand gebruiken.

Maar de energieleveranciers hebben straks met de slimme meter nog veel meer mogelijkheden. Die zijn gunstig voor hen, maar tegenstanders vragen zich af of minister Van der Hoeven zich wel realiseert wat de gevolgen hiervan zijn. Als voorbeeld noemt Cuijpers het automatisch afsluiten bij wanbetaling. "Een energiebedrijf kan door informatie van de slimme meter de stroom direct afsluiten wanneer er sprake is van wanbetaling. Ieder systeem is te kraken en je moet er toch niet aan denken dat bijvoorbeeld Schiphol ineens van de netspanning wordt afgesneden."

Het lijkt de energiebedrijven er veel aan gelegen om het slimme apparaat zo snel mogelijk in ieder huis te installeren. Nu al plaatsen Essent en NUON ongevraagd een 'slimme meter' in nieuwbouwwoningen terwijl de wet nog niet is goedgekeurd door de Eerste Kamer. Energiebedrijven zoals Essent geven aan dat als zij continu informatie over energiegebruik krijgen, zij hierdoor hun energievoorziening efficiënter kunnen regelen. En dat is nu precies de muziek die onze minister in haar oren doet klinken. Zij is namelijk ook verantwoordelijk voor het efficiënter maken van de energiemarkt. Met de 'slimme meter' vangt zij dus twee vliegen in een klap: beter voor het milieu en beter voor de portemonnee. Al is het wel de vraag wiens portemonnee wordt gespekt. De minister zegt dat efficiency alleen wordt verbeterd bij een honderd procent uitrol. Met andere woorden, alleen als in ieder huis in Nederland zo'n meter is geïnstalleerd, zou het de efficiencyverhoging opleveren. Iedereen moet dus aan de 'slimme meter'.

het stopcontact

Argumenten voor de ‘slimme meter’ te over van de minister en van de energiebedrijven maar hoe zit het nu met de consument, de burger? De slimme meter maakt immers duidelijk inbreuk op het huisrecht en het recht op gezinsleven. Het is een voorbeeld van technologie die het mogelijk maakt van buitenaf te kijken wat er binnenin de woning gebeurt.

Domme meter

Daarnaast ligt er voor de consument nog het grote gevaar van *function creep* op de loer. Dit houdt in dat een apparaat voor een bepaald, specifiek doel wordt ingevoerd en vervolgens allerlei nevenfuncties blijkt te hebben waar het dan ook driftig voor zal worden gebruikt. De ‘slimme meter’, die ten behoeve van energiebesparing wordt ingezet, blijkt zo ineens een handig hulpmiddel voor de opsporing van strafbare feiten zoals het grootschalig kweken van marihuana. Ook valt te denken aan de bestrijding van uitkeringsfraude. Stel je maar voor: Piet met eigen huurwoning en uitkering woont in bij zijn vriendin Mien maar geeft dit niet op. Hij verliest anders zijn uitkering. Met de slimme meter is gemakkelijk te achterhalen dat Piet geen energie gebruikt en dus niet thuis woont. Daarentegen is het energieverbruik van Mien ineens verdubbeld. Tijd voor de sociale dienst om een bezoekje te brengen aan Piet en Mien.

Nu is het de vraag of deze inbreuk op de persoonlijke levenssfeer gerechtvaardigd is. Het Europese mensenrechtenverdrag beschouwt namelijk een inbreuk als toelaatbaar indien er een dringende maatschappelijke behoefte is en een bijdrage aan de nationale veiligheid, de gezondheid of goede zeden. Daarnaast wordt inbreuk ook geaccepteerd als het bijdraagt aan het economisch welzijn, wanordelijkheden of strafbare feiten voorkomt, of rechten en vrijheden van anderen beschermt. De ‘slimme meter’ is zodoende door Cuijpers en Koops onderworpen aan de privacytoets van artikel 8 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM). “Deze toets is eigenlijk een tweetrapsraket. Als gesteld kan worden dat er inbreuk wordt gemaakt op de privacy moet er eerst kritisch worden nagegaan of de inbreuk juridisch gerechtvaardigd is. Daarna toetsen we of de aangedragen oplossing hiervoor noodzakelijk is. Tijdens deze tweede ‘trap’ vinden twee deeltoetsen plaats. Er wordt gekeken of het middel dat het doel

moet bereiken proportioneel is en of het wel het minst ingrijpende is.”

“Puur op basis van de energierichtlijn is de ‘slimme meter’ veel te ruim uitgerust met functies”, vervolgt Cuijpers, “Wij hebben nergens eenduidig onderzoek gevonden dat aantoonde dat het op afstand door de energieleverancier aflezen van gegevens bij de consument tot energiebesparing leidt. Sterker nog, onderzoek van John Parsons (European Smart Metering Alliance, oktober 2007) toont aan dat juist een display in huis waarop je het energieverbruik afleest voor consumenten de beste motivatie is tot energiebesparing. Ook stellen wij onze vraagtekens bij de reden dat deze meter bij zou dragen tot een efficiënte, betrouwbare en eerlijke energiemarkt. Met name de bewering van de minister, dat alleen als iedereen zo’n meter heeft de leveringszekerheid van energie kan worden gegarandeerd. Dit is toch wel merkwaardig, aangezien met onze huidige ‘domme’ meters Nederland tot het land in Europa behoort waar de minste energiestorings zijn.”

“De automatische in- en uitschakelfunctie zal vermoedelijk de bedrijfsvoering van netbeheerder en energieleverancier ten goede komen. Hierbij kan echter nauwelijks gesproken worden van een ‘dringende maatschappelijke behoefte’ maar deze zorgt wel voor een grote privacy inbreuk. In het kader van fraudebestrijding zou je de ‘slimme meter’ misschien kunnen accepteren. Bij een dubbele werkloosheidsuitkering bijvoorbeeld, kun je met lage meterstanden aantonen dat meneer niet op zijn eigen adres woont maar samen met mevrouw. Op dit moment ontbreekt echter elke onderbouwing dat het naar verhouding noodzakelijk is om alle consumenten een meter met online verbinding op te leggen.”

Alternatieven

Zijn er minder ingrijpende alternatieven beschikbaar? In de kamerstukken wordt weinig aandacht besteed aan alternatieven voor de ‘slimme meter’ die minder inbreuk maken op de privacy. In hun onderzoek voeren Cuijpers en Koops vier alternatieven aan. Invoeren op basis van vrijwilligheid zou het eerste alternatief kunnen zijn. Hierdoor zou het hoofddoel, namelijk energiebesparing, wellicht beter worden bereikt. De meest enthousiaste en gemotiveerde consument zal zich inzetten om met dit hulpmiddel energie te besparen.

Een tweede alternatief is een meter met afleesvenster. Zichtbare feedback over het

actuele verbruik, de kosten en een historisch overzicht vormen volgens onderzoek de beste stimulans om energie te besparen. Hiervoor is geen slimmigheid nodig.

Het gebruik van gespecificeerde nota’s is een derde alternatief, dat telecombedrijven al langer toepassen. De consument kan zijn gedrag aanpassen zonder dat hiervoor een slimme meter noodzakelijk is. De gegevens moeten periodiek worden uitgelezen door de leverancier.

Een laatste alternatief is om statistische in plaats van alle gegevens te gebruiken, die ook de consument bewust kunnen maken dat bepaalde apparaten veel stroom verbruiken, bijvoorbeeld een zonnepanel. Als hij hier een aantal keren op wordt gewezen en zijn gedrag hierop aanpast, zal hij zien dat in de loop der tijd zijn energierekening omlaag zal gaan. Hier is geen continue registratie van energiegegevens voor nodig.

“Onze conclusie”, aldus Cuijpers, “is dus dat de ‘slimme meter’ in zijn huidige vorm de privacytoets van artikel 8 van de EVRM niet doorstaat en wel om twee hoofdredenen. Het wetsvoorstel gaat veel verder dan wat de richtlijn voorschrijft. Daarnaast concluderen wij dat economisch welzijn een mogelijke grond zou kunnen zijn om inbreuk te maken op de privacy. Echter de inzet van de ‘slimme meter’ in zijn huidige vorm achten wij niet proportioneel. Daarnaast is het ook niet het minst ingrijpende middel dat voorhanden is. Alternatieven moeten beter worden onderzocht.”

x

PROTECT ME
FROM WHAT
I WANT

MOUTH
MUSIC

CROWN CURTAINS

Sketchley

Meepraten

Een democratische ontwikkeling van controversiële nieuwe technologieën is niet gediend met een algemeen publiek debat. Het is zinvoller om te discussiëren met direct betrokken wetenschappers en groepen burgers die met de gevolgen van een bepaalde technologie worden geconfronteerd.

“GM-gewassen dreigen de grootste milieuramp ooit te veroorzaken.” Afgelopen augustus uitte prins Charles in *The Daily Telegraph* nog maar eens felle kritiek op het gebruik van genetisch gemodificeerde gewassen. Het gemak waarmee de ultieme publieke figuur Charles met dit soort uitspraken de krant haalt, toont dat in Engeland nog altijd een brede maatschappelijke discussie over biotechnologie woedt. Maar in hoeverre draagt een discussie in de krant bij aan een democratische ontwikkeling van gentechnologie?

Sceptisch

De grote maatschappelijke onvrede over GM-voedsel en -gewassen die in de jaren 1990 in Engeland en veel andere Europese landen ontstond, is een schrikbeeld geworden voor velen die zich bezighouden met onderzoek naar genen en hun functies. Menig onderzoeker, ondernemer en politicus werd onaangenaam verrast door de omvang en de heftigheid van de discussie, temeer omdat de economische belangen van deze innovatieve technologieën groot zijn. Waar kwam deze weerstand vandaan en hoe had die wellicht voorkomen kunnen worden?

Zowel voor- als tegenstanders van GM-producten wijten het gebrek aan maatschappelijk draagvlak grotendeels aan onwetendheid bij het grote publiek: onbekend maakt onbemind. Zij baseerden zich op het zogenaamde deficitmodel: de aanname dat meer kennis bij de 'gemiddelde' burger zal leiden tot een gunstigere en positievere houding tegenover nieuwe wetenschap en technologie.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft echter laten zien dat er goede redenen zijn om aan het deficitmodel te twijfelen. Zeer goed geïnformeerde mensen blijken vaak sceptisch te blijven en soms leidt meer informatie zelfs tot een kritischer houding, omdat mensen dan ook de nadelen beter kunnen inschatten. Informatievoorziening is en blijft van belang, maar het lijkt erop dat meer informatie niet zonder meer resulteert in maatschappelijke steun en acceptatie van wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Dat komt doordat een debat als dat over GM-gewassen vooral gaat over maatschappelijke, ethische en politieke vragen die niet op basis van wetenschappelijke informatie te beantwoorden zijn. Ironisch genoeg gaat het in een maatschappelijke discussie juist vaak om de vraag: wie levert de informatie en is die betrouwbaar?

Wetenschappers en beleidsmakers hebben lessen getrokken uit de discussie over GM-gewassen. In plaats van informatievoorziening als eenrichtingsverkeer zou communicatie tussen wetenschap en samenleving veel meer de vorm moeten hebben van een dialoog. Burgers betrekken bij besluitvorming werd het nieuwe devies.

Dubbele tong

Deze 'participatieve wending' is terug te zien in nationale publieke debatten in Engeland en in Nederland. In Nederland organiseerde in 2001 een commissie onder leiding van Jan Terlouw het debat 'Eten en Genen'. Engeland deed een vergelijkbare exercitie in 2003: 'GM Nation?'. Beide debatten gaven blijk van eenzelfde zorg. Wat voorkomen moest worden, is dat in de discussie alleen de 'usual suspects' aan het woord zouden komen, zoals milieuorganisaties of partijen met politieke belangen, die het debat zouden 'gijzelen'. Het expliciete doel van de nationale debatten was om vooral 'gewone burgers' en 'gemiddelde consumenten' aan het woord te laten.

Het resultaat van deze overheidsinitiatieven was niet eenduidig. 'Eten en Genen' trok vooral aandacht omdat het debat zelf meer ter discussie stond dan het onderwerp GM-gewassen. Op 28 september 2001 zegden *Greenpeace* en veertien andere maatschappelijke organisaties het vertrouwen op in de commissie Terlouw uit onvrede met de vormgeving van het debat. Nog los van de vraag wat de publieke debatten op allerlei plekken in Nederland uiteindelijk opleverden voor het Nederlandse beleid, waren het vooral de uitgangspunten die kritiek oogstten. Een conclusie van onderzoek van Lucien Hanssen en Jan Gutteling dat gelijktijdig met 'Eten en Genen' werd uitgevoerd, luidde bijvoorbeeld dat "het kabinet onvoldoende heeft aangegeven hoe het zich committeert met de uitslag van het publiek [sic] debat". De onvrede was vooral het gevolg van verschillende opvattingen over de rol van het publiek in de discussie.

Sommige sociaal-wetenschappers zijn daarom kritisch over dergelijke participatieve projecten. Ze verwijten overheden met een dubbele tong te spreken. Ondanks geloofsbelijdenissen over dialoog en publieksparticipatie ademen publieksbijeenkomsten over wetenschap en technologie nog vaak de sfeer van het oude deficitmodel: het publiek informeren om zo onnodige zorgen weg te nemen.

Cynici beweren zelfs dat het bij publieksparticipatie eigenlijk gaat om het wegmasseren van maatschappelijke weerstand die nodeloos innovatie tegenhoudt. De economische belangen zijn beslist groot nu de Europese Unie inzet op innovatie gedreven door wetenschap en technologie.

Vox populi

Overheden hebben zelf economische belangen bij discussies zoals die over GM-gewassen. Zulke belangen kunnen het lastig maken om inbreng vanuit participatieve projecten of andere directere vormen van democratie – zoals bijvoorbeeld het referendum over de Europese grondwet – daadwerkelijk mee te nemen in politieke besluitvorming. De hoofdvraag van 'Eten en Genen' – onder welke voorwaarden vindt het publiek biotechnologie en GM-voedsel acceptabel? – leek te impliceren dat GM-producten sowieso een maatschappelijke rol zouden gaan spelen. Critici opperden dat de economische belangen misschien te groot waren om een totaal andere uitkomst te riskeren.

In Engeland gebeurde iets soortgelijks. De campagneleider van 'GM Nation?' was blij met het duidelijke antwoord van het Britse volk: "Het publiek heeft duidelijk gemaakt dat het geen GM-voedsel wil", schreef hij op 24 september 2003 in *The Guardian*. Wat die uitkomst betekende voor politiek en beleid, was echter verre van eenduidig. Opnieuw bleek dat het betrekken van het algemene publiek bij een discussie niet zonder meer leidt tot door het publiek geaccepteerde politiek en beleid.

Wij vragen ons af in hoeverre brede publieke debatten een bijdrage leveren aan een democratische ontwikkeling van wetenschap en technologie. Dat heeft te maken met de opvatting van 'publiek' die de organisatie van zulke discussies vaak domineert. Het doel van een publiek debat is om *gewone* burgers aan het woord te laten als representanten van het *algemene* publiek. Dat algemene publiek bestaat grotendeel uit een 'zwijgende meerderheid' van mensen die niet worden vertegenwoordigd door organisaties en belanghebbenden die doorgaans maatschappelijke discussies domineren.

Organisaties die in opdracht van de politiek of beleidsmakers onderzoek doen naar maatschappelijke vraagstukken gebruiken vaak een breed scala aan participatieve instrumenten, zoals burgerjury's, consensusconferenties en focusgroepen om te

achterhalen wat de *communis opinio* is over bijvoorbeeld GM-voedsel of embryoselectie. Dat lijkt logisch, in het licht van de opdracht politiek en beleidsmakers te informeren over de *vox populi*. Maar is het wel zo vanzelfsprekend om op die manier maatschappelijke discussies over wetenschap en technologie te voeren?

Het kan ook anders. Sterker nog: om democratisch om te gaan met wetenschap en technologie, moet het anders. Het idee dat betrokkenheid van de 'stille meerderheid' van 'gewone burgers', zonder aandelen in een biotechbedrijf en zonder connecties met *Greenpeace*, zal leiden tot een verantwoorde ontwikkeling van wetenschap en technologie is een fictie. Wat is de mening van burgers die zich niet geraakt voelen door kwesties als biotechnologie waard?

Democratisch omgaan met wetenschap en technologie is geen kwestie van stem geven aan de stille meerderheid. Het gaat om veel fundamentele vragen. Wie mogen waarover meepraten? En vooral: waar moet de maatschappelijke discussie over gaan, en wie bepaalt dat? Dat vraagt om een ander type publiek debat of dialoog, gebaseerd op een ander begrip van publiek.

Geraakt

Een alternatief voor het idee van publiek als de stille meerderheid zette Huub Dijkstra in *De Helling* van april 2007 uiteen. Net als collega-filosofen Gerard de Vries en Noortje Marres grijpt Dijkstra terug op het gedachtegoed van de Amerikaanse pragmatist John Dewey (1859 – 1952). Die stelde dat het publiek geen 'demos' (volk) is dat door toevallige geografische grenzen wordt gedefinieerd. Een publiek ontstaat volgens Dewey wanneer mensen geraakt of getroffen worden door de gevolgen van ontwikkelingen waarover zij zelf niet beslissen.

Zo'n publiek ontstond bijvoorbeeld toen dit voorjaar de mogelijkheid van pre-implantatie genetische diagnostiek (PGD) voor vrouwen met het erfelijke borstkankergen BRCA-1 of BRCA-2 botste met de politieke regelgeving. Vrouwen die draagster zijn van een van deze genmutaties willen voorkomen dat ze het BRCA-gen doorgeven aan hun dochters. PGD geeft ze de mogelijkheid met IVF embryo's te creëren en deze te laten testen op het gendefect. Alleen een embryo zonder BRCA-gen wordt in de baarmoeder teruggeplaatst om uit te groeien tot een kind zonder gendefect. Vrouwen van wie bekend is dat zij gendraagster zijn, hebben direct te maken met de gevolgen van de

technologie. Juist *hun* kennis en ervaring moet een rol spelen in de besluitvorming over de toepassing en ontwikkeling van praktijken en regels voor PGD.

Iedere Nederlander mag een mening hebben over embryoselectie, maar democratische besluitvorming betekent niet dat het algemene publiek beslist. Het publiek dat juist gehoord moet worden, bestaat uit degenen die door de gevolgen van een beslissing worden geraakt.

Politieke besluitvorming vindt in deze pragmatistische denkrant niet alleen plaats in het parlement, maar ook in wetenschappelijke laboratoria en op proefvelden voor GM-gewassen die worden vernield door activisten. Maar hoe kun je op deze plekken op een democratische manier politiek bedrijven? We kiezen wetenschappers immers niet en besluitvorming over wetenschappelijke programma's is onhelder en diffuus. Maar als wetenschap ook politiek is, zijn wetenschappers medeverantwoordelijk voor de democratische organisatie ervan.

Wetenschappers onderzoeken niet simpelweg de stand van zaken, maar produceren bedoeld of onbedoeld bruikbare en renderende kennis die gebruikt kan worden om in te grijpen in de werkelijkheid en om soms controversiële problemen op te lossen, zo luidt de opvatting van pragmatisten. Veel wetenschappers werken tegenwoordig in een omgeving waarin universiteit, overheid en commerciële bedrijven nauw met elkaar verbonden zijn. In een democratische samenleving moeten wetenschappers dan ook een rol spelen in maatschappelijke discussies, wat meer behelst dan het publiek informeren.

Interviews met genomicswetenschappers die meedoen aan publieke debatten wijzen er echter op dat zij dat zelf vaak anders zien. Sommige wetenschappers zeggen zich weinig aan te trekken van de mening van het publiek over hun onderzoek. Ze zorgen dat ze voldoen aan de wetenschappelijke en maatschappelijke criteria die geldschietters stellen en daarmee is de kous af.

Andere onderzoekers zeggen last te hebben van maatschappelijke miskenning, kritiek of zelfs bedreiging. Dat geldt bijvoorbeeld voor wetenschappers die proefdieren gebruiken bij hun onderzoek. Vaak wijten zij het verhitte publieke debat waarvan zij slachtoffer zijn aan een vervormd beeld van hun onderzoek door de media. Met deelname aan publieke debatten proberen zij dat beeld recht te zetten door het publiek en

politici uit te leggen wat ze doen en waarom dat belangrijk is.

Veel wetenschappers zien het als hun verantwoordelijkheid te zorgen voor een goede communicatie van betrouwbare, wetenschappelijke kennis binnen de muren van het lab naar buiten. Hun opvatting sluit naadloos aan bij het deficitmodel: het idee dat meer en betere informatie maatschappelijke weerstand kan keren. Het centrale uitgangspunt van deze wetenschappers is dat wetenschap primair neutrale kennis oplevert. Wat daar maatschappelijk mee gebeurt, is geen zaak voor wetenschappers, maar voor politici, consumenten en burgers, vinden ze zelf.

Het leven van burgers wordt er door wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen echter niet vanzelf beter op. Overigens willen we ook zeker niet beweren dat wetenschap en technologie het leven slechter zouden maken. Het punt is dat wetenschap en technologie *niet vanzelf* een rol spelen in een democratische samenleving. Welke rol wetenschap en technologie wel heeft, is het resultaat van openbare confrontaties van belangen, opvattingen, meningen en feiten. De bedoeling van een dialoog tussen burgers en wetenschappers is om de maatschappelijke kwesties die wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen mogelijk oproepen, publiek te maken. Zo'n dialoog gaat minder over de fascinatie van nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen of het maatschappelijk draagvlak voor nieuwe technologische producten dan over de vraag wat een bepaald type onderzoek eigenlijk oplevert, kost, en wie er baat bij heeft. Deelnemers aan zulke discussies zijn degenen die geraakt worden door een bepaalde wetenschappelijke ontwikkeling of technologie – publieken in de Deweyaanse betekenis – en degenen die bij machte zijn beslissingen te nemen die zulke ontwikkelingen beïnvloeden. Daartoe behoren ook wetenschappers.

Naarmate in een discussie andere kwesties van belang blijken, kan ook de samenstelling van het publiek veranderen. De inbreng van betrokkenen en mensen met belangen is niet bedreigend, maar juist cruciaal voor een democratisch debat. Hun expertise is uitermate relevant voor de ontwikkeling van maatschappelijke praktijken waarin wetenschappelijke kennis en technologie een rol speelt of gaat spelen. Het doel van een publieke dialoog is om (tegengestelde) belangen helder te krijgen, zicht

te krijgen op de kwesties die een oplossing behoeven, en die kwesties terecht te laten komen op plekken waar ze geadresseerd kunnen worden.

Publieke discussies kunnen vanuit dit idee worden georganiseerd als maatschappelijke experimenten waarin wetenschappers én publieken leren hoe om te gaan met nieuwe wetenschappelijke kennis. Door middel van zulke experimenten kunnen we onderzoeken hoe dit leerproces het beste vorm kan krijgen. Daar kan dialoog ontstaan in de oorspronkelijke betekenis van het woord, met een kwestie of probleem als uitgangspunt van een gezamenlijke zoektocht waarin nieuwe betekenissen worden gecreëerd. Dat gaat niet zonder slag of stoot en dat is niet erg. Dialoog is immers "niet een stille uitwisseling van meningen, een verzoenende discussie, een vredelievende vorm van communicatie in twee richtingen, maar een echte botsing van waarden en wereldbeelden", zoals Sturloni het uitdrukt. Zo'n dialoog biedt zowel burgers als wetenschappers de mogelijkheid concreet vorm te geven aan hun democratische verantwoordelijkheid. Daar hebben zowel burgers als wetenschappers belang bij.

x

Dit artikel is geschreven in het kader van een onderzoeksproject van het Centre for Society and Genomics, gefinancierd door het Netherlands Genomics Initiative.

Literatuur

- Bucchi & Neresini, 'Science and public participation', *Handbook of Science and Technology Studies*, III, 2007
- Lucien Hanssen en Jan Gutteling, 'Publiek wil in DNA-debat serieus worden genomen', *Volkskrant*, 15 maart 2001
- Lucien Hanssen en Jan Gutteling, 'In de marge van het debat Eten en Genen', 2001, 53
- Irwin, 'The politics of talk: coming to terms with the new scientific governance', *Social Studies of Science*, 2006
- Lezaun & Soneryd, 'Consulting citizens', *Public Understanding of Science*, 2007
- De Vries & Horstman, *Genetics from laboratory to society*, 2007
- Sturloni, 'Dialogue is bliss', *Journal of Science Communication*, maart 2008

dokters in

Technologische vooruitgang gaat gepaard met onzekerheden. Beslissingen zoals over vaccinaties tegen baarmoederhalskanker vallen tussen politiek en wetenschap. Dit leidt tot onduidelijkheid en onvrede.

Wetenschappers en politici, twee beroepen, twee werkvelden: de één verwerft kennis en laat daarmee zien 'hoe het is', de ander bepaalt 'hoe het behoort te zijn'. Een eeuw geleden verwoordde de Duitse socioloog Weber (1864-1920) deze scheiding al: "Daar waar een wetenschaps-beoefenaar met zijn eigen waardeoordeel komt aandragen, verdwijnt het werkelijke begrip voor feiten". Wetenschap en politiek verschillen in doel en werkwijze en moeten daarom strikt gescheiden blijven, aldus Weber. Een visie die nog steeds door velen gedeeld wordt. Maar door steeds meer complexe wetenschappelijke en technologische problemen, gaan politiek en wetenschap tegenwoordig vaak samen.

De huidige economische crisis, het energieprobleem en het broeikas-effect zijn voorbeelden van enorm complexe problemen. Oorzaak, beloop en oplossing van deze problemen zijn niet duidelijk of eenvoudig te achterhalen. Dilemma's die worden gekenmerkt door een grote mate van cognitieve en normatieve onzekerheid.

Dit soort problemen is niet nieuw. Al in 1967 was het de Amerikaanse filosoof Charles West Churchman die het had over *wicked problems*, problemen die zich moeilijk laten afbakenen of omschrijven en onderdeel zijn van aan elkaar gerelateerde dilemma's. "Every such problem interacts with other problems and is therefore part of a set of interrelated problems, a system of problems... I choose to call such a system a mess", aldus Churchman's collega Russell Ackhoff. Doordat de wetenschappelijke en normatieve aspecten van deze complexe problemen zo sterk met elkaar verweven zijn, vervagen de grenzen van politiek en wetenschap. Hierdoor ontstaat een scheidingsgebied tussen deze twee klassieke werkvelden in de subpolitiek. In deze scheidingsgebieden krijgen wetenschappers een normatieve rol.

Wicked problems, of 'ongetemde problemen' zoals de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid ze heeft genoemd, doen zich ook voor binnen de geneeskunde. Het beloop en de aanpak van een toekomstige griep-pandemie, de waarde van *whole body scans* en andere preventieve onderzoeken of de onzekerheid omtrent het nut van de borstkankerscreening zijn voorbeelden hiervan. Aan de hand van een ander actueel onderwerp, het vaccin tegen baarmoederhalskanker, zal ik de vermenging van politiek en wetenschap verder toelichten.

Bij ruim zeshonderd vrouwen wordt ieder jaar de diagnose baarmoederhalskanker gesteld; ongeveer tweehonderd vrouwen overlijden er ieder jaar aan. Een vaccin dat deze kanker zou kunnen voorkomen, zou dus vele levens redden. In maart 2008 heeft de Gezondheidsraad geadviseerd om een dergelijk vaccin op te nemen in het Rijksvaccinatieprogramma; in september 2009 gaat dit daadwerkelijk gebeuren.

Over deze beslissing bestaat veel twijfel, want vooral over de effectiviteit en de kosten bestaat nog veel onduidelijkheid. Om deze onzekerheden te begrijpen, eerst wat medische achtergrond.

Baarmoederhalskanker wordt veroorzaakt door het Humane Papilloma Virus (HPV) en wordt tijdens seksueel contact overgedragen. Besmetting met dit virus is een noodzakelijke voorwaarde voor het ontwikkelen van cervixcarcinoom; zonder een virusinfectie dus geen baarmoederhalskanker. Er zijn meer dan honderd verschillende HPV-typen, waarvan er vijftien kankerverwekkend zijn. HPV 16 en 18 veroorzaken de meeste kankers. Omdat het virus veel voorkomt en makkelijk wordt overgedragen, hebben bijna alle vrouwen wel eens een infectie met HPV.

De ontwikkeling van baarmoederhalskanker is in vier stappen te onderscheiden: besmetting van de baarmoederhals met HPV, chronische ontsteking door het virus, verandering van het cervixslijmvlies in een voorstadium van kanker en tot slot, als de kwaadaardige cellen door het oppervlakkige slijmvlies heen groeien, baarmoederhalskanker. Hoewel de ontwikkeling

van kanker altijd in deze volgorde verloopt, volgen de stappen niet noodzakelijkerwijs op elkaar. Besmetting met HPV leidt dus lang niet altijd tot kanker. Bijna altijd ruimt het afweersysteem de chronische ontstekingen en de voorstadia van kanker op. Slechts in een heel klein aantal gevallen ontstaat baarmoederhalskanker.

Sinds 2006 zijn twee vaccins tegen HPV 16 en 18 geïntroduceerd: Gardasil in 2006 en Cervarix in het najaar van 2007. Door vrouwen te vaccineren tegen HPV, zo is de gedachte, kan het lichaam antistoffen vormen en zal het afweersysteem effectiever beschermen op het moment dat het lichaam in contact komt met het virus. Daarmee zal de inenting bescherming bieden tegen chronische infecties en uiteindelijk tegen kanker. En het werkt, zo laten de fabrikanten en diverse onderzoekers weten.

Uit de gepubliceerde artikelen blijkt

de politiek

dat de vaccins in grote mate tegen HPV 16 en 18 beschermen; in de groep gevaccineerde jonge vrouwen tussen de vijftien en zesentwintig jaar werden, ten opzichte van een controlegroep, tussen de negentig tot honderd procent minder voorstadia van kanker door deze virussen vastgesteld. Dit beschermend effect bleef in ieder geval tot vijf jaar na de vaccinatie aanwezig; over de bescherming hierna zijn nog geen gegevens beschikbaar.

Maar...

Er is veel kritiek op de praktische toepasbaarheid van de onderzoeksresultaten. Ten eerste is bij de onderzoeken niet gekeken naar het voorkomen van kanker, maar naar het effect op de vóórstadia van kanker. Een reden hiervoor is de lange tijd tussen de HPV besmetting en het ontstaan van kanker. Zou wel naar het voorkomen van cervixcarcinoom gekeken worden, dan zouden de onderzoeken te lang duren en daardoor te duur worden.

Daarnaast is de bescherming van negentig tot honderd procent tegen HPV alleen gevonden bij vrouwen die nooit eerder met het virus besmet waren. Als ook vrouwen in het onderzoek werden opgenomen die al eerder een ontsteking met HPV hadden doorgemaakt, dan was het resultaat veel slechter: rond de twintig procent bescherming. Omdat het vaccin schijnbaar vooral beschermt als je nog niet besmet bent geweest met het virus, als meisjes dus nog geen seksueel contact hebben gehad, heeft de overheid besloten het vaccin te geven aan twaalfjarigen. Maar bij deze leeftijdsgroep is de inenting niet uitgetest. Ook is niet duidelijk hoe lang de beschermende werking blijft als het vaccin al op zo'n jonge leeftijd gegeven wordt; het zou heel goed kunnen dat na jaren nog een paar maal een herhaalinjectie gegeven moet worden.

Een volgende vraag is hoe het mogelijk is dat een voorgaande HPV-infectie ertoe leidt dat het vaccin zoveel minder beschermt? Een verklaring hiervoor is dat de inenting wel beschermen tegen HPV 16 en 18, maar dat gelijktijdige infecties met andere HP-virussen waartegen het vaccin niet beschermt, de kankerverwekkende rol overnemen. Is dit inderdaad het geval, dan zal de effectiviteit, ook wanneer het vaccin alleen aan jonge meisjes verstrekt zal gaan worden, een stuk lager uitvallen. Tot slot is er onduidelijkheid over de totale kosten als het vaccin in het Rijksvaccinatieprogramma opgenomen

gaat worden. Opname in het programma, zo hebben twee Nederlandse universiteiten berekend, kost waarschijnlijk tussen de dertig en veertig miljoen euro per jaar. Ervan uitgaande dat het vaccin voor negentig procent beschermt tegen een virus dat zeventig procent van de kankers veroorzaakt en dat vijftachtig procent van de meisjes ingeënt wordt, zal de sterfte aan baarmoederhalskanker ongeveer halveren van tweehonderd naar honderd vrouwen per jaar. Hiermee komt het programma net boven de kosteneffectiviteitsgrens die de overheid tot nu toe hanteerde. Maar deze berekening is voor een groot deel afhankelijk van de effectiviteit en daarom erg onzeker.

Ongetemde problemen

Discussiëren over een ongetemd probleem heeft veel weg van politieke analyses op verjaardagsfeestjes: iedereen heeft er een mening over maar niemand weet hoe het precies zit. Omdat niemand kán weten hoe het precies is: ongetemde problemen zijn ondoordringbaar. Als een kluwen zijn normatieve en cognitieve vraagstukken met elkaar verbonden. De vraag of het vaccin werkelijk kanker voorkomt is alleen op te lossen met jarenlange onderzoeken, maar die zijn te duur. *Type-replacement*, de hypothese dat andere typen HPV kanker gaan veroorzaken als er bescherming is tegen HPV 16 en 18, kan alleen onderzocht worden als het vaccin op grote schaal ingevoerd wordt. De totale kosten hangen af van de effectiviteit en het benodigde aantal herhaalvaccinaties. En dan hebben we het nog niet gehad over de vraag hoeveel geld een gered leven eigenlijk mag kosten. Een wirwar van vragen die niet separaat te beantwoorden zijn. "It's a mess", zoals Ackhof al zei.

Onzekerheid is een tweede kenmerk van ongetemde problemen. Onzekerheid over de effecten op het virus, op het voorkomen van kanker en op de invloed die invoering van de vaccinatie heeft op de hoge opkomst bij het huidige screeningsonderzoek naar baarmoederhalskanker (het uitstrijkje). Het antwoord op dit soort onzekerheden kan vaak pas gevonden of gevormd worden als het beleid waarover twijfel bestaat, uitgevoerd wordt. Maar een eenmaal ingevoerde maatregel die de volksgezondheid ten goede komt, zal ook als deze minder effectief of veel duurder blijkt niet zomaar teruggedraaid kunnen worden.

De betrokkenheid van vele partijen is een derde kenmerk en wordt al duidelijk met eenvoudig 'googlen' van de woorden

'vaccin' en 'baarmoederhalskanker'. Van de eerste tien *hits* verwijzen er vier naar landelijke media (twee kranten, een weekblad en een nieuwssite) twee naar de politiek (kamervragen PvdA en SP), twee naar de farmaceutische industrie, één naar een wetenschappelijk forum, één naar een patiëntenvereniging en één naar het rapport van de Gezondheidsraad. Een bont collectief van wetenschappers, politici, journalisten, commerciële vaccinmakers en bezorgde burgers laten hun stem horen, ieder met hun eigen belangen en visie.

Ongetemde problemen zetten ons voor het blok. Aan de ene kant zijn er veel dilemma's die een oplossing van het centrale probleem in de weg staan. Wetenschappelijke en normatieve onzekerheid, een sterke onderlinge samenhang van de problemen en de vele partijen die zich ermee bemoeien staan een eenvoudige oplossing in de weg. Anderzijds moet er wel een oplossing komen, omdat instandhouding van het probleem mogelijk schadelijke gevolgen heeft.

De Gezondheidsraad (GR) is door de overheid in het leven geroepen om opheldering en adviezen te bieden bij complexe problemen die van invloed zijn op de volksgezondheid. "De GR heeft de taak", aldus de 'Gezondheidswet', "onze Ministers en de beide Kamers der Staten-Generaal voor te lichten over de stand der wetenschap". Commissies van de GR worden samengesteld uit de meest gezaghebbende wetenschappers uit relevante vakgebieden. De invloed van de Raad is groot. Recente schattingen van het percentage adviezen dat door de overheid is opgevolgd, komen uit tussen de zeventig en negentig procent.

De minister van VWS vroeg in maart 2007 advies aan de GR over het HPV vaccin; een jaar later werd het rapport 'Vaccinatie tegen baarmoederhalskanker' gepubliceerd. De negen commissieleden en acht adviseurs adviseerden positief over opname van het vaccin in het Rijksvaccinatieprogramma. Een paar maanden later maakte minister Klink bekend dat twaalfjarige meisjes vanaf september 2009 ingeënt zullen worden tegen HPV.

Subpolitiek

De noodzaak om tot een besluit te komen, de machteloosheid van de politiek en een invloedrijke wetenschappelijke adviescommissie leiden tot een derde invloedssfeer, tussen de klassieke politiek en de apolitieke wetenschap in. De Duitse socioloog Ulrich Beck waarschuwt voor de gevolgen van

deze subpolitieke ruimte.

Ten eerste is subpolitieke macht niet gevoelig voor correctie- en controlemechanismen die wel voor de klassieke politiek bestaan. Daardoor wordt een beslissingsproces een *black box* die gesloten is voor buitenstaanders: de conclusies zijn openbaar, maar de manier waarop deze bereikt worden blijft ondoorzichtig. Kritiek is daardoor moeilijk te geven. Dit geldt ook voor de besluitvorming rond het vaccin: de zittingen van de GR zijn besloten, de notulen zijn niet openbaar en de commissie dient met één stem te spreken. Tegenspraak van individuele commissieleden is niet gewenst, ook niet na het uitbrengen van het advies.

Volgens Beck geldt deze autonome en relatief onaantastbare positie vooral voor de geneeskunde. Dit komt onder meer door de fysiek afgeschermden ruimte waar medisch onderwijs, onderzoek en uitvoering samenkomen: de kliniek. Hierbinnen wordt beleid gevormd dat als *fait accompli* naar buiten toe wordt gepresenteerd. Daarnaast functioneert de geneeskunde in een anonieme niche. De subpolitiek van de geneeskunde kent geen verkiezingen, geen openbare vergaderingen en geen parlement. De enig controlerende instantie wordt gevormd door wetenschappers uit diezelfde niche die elkaar op bijeenkomsten en in wetenschappelijke bladen kunnen bekritisieren.

Een tweede gevolg van het functioneren binnen een gesloten subpolitieke ruimte is publieke argwaan, of nog sterker, een gebrek aan maatschappelijk draagvlak. Het ondoordringbare karakter van ongetemde problemen en het gebrek aan inzicht in en invloed op de besluitvorming in de subpolitiek, dragen hieraan bij. Hierdoor boeten politiek en wetenschap in wat betreft geloofwaardigheid en zeggenschap. Dit is met name schadelijk voor het Rijksvaccinatieprogramma. Het succes van dit programma is voor een groot deel een gevolg van de hoge vaccinatiegraad onder de bevolking, doordat groepsbescherming ontstaat. Bij twijfel zou dit percentage wel eens kunnen dalen en daarmee het grote succes.

Na publicatie van het advies van de Gezondheidsraad barstte een storm van kritiek los. In de televisieprogramma's 'Zembla' en 'Netwerk', in diverse radioprogramma's en krantenartikelen is twijfel uitgesproken over de objectiviteit van de commissie omdat het merendeel banden bleek te hebben met de farmaceutische industrie.

Artsen en wetenschappers hebben zich in verschillende wetenschappelijke bladen uitgesproken tegen opname van het vaccin in het vaccinatieprogramma omdat er nog zoveel onduidelijkheid over de effectiviteit bestaat. En de Nederlandse Vereniging Kritisch Prikken roept ouders op hun dochters niet te laten vaccineren. De enige reactie hierop van de GR en de minister is dat ze bij hun beslissing blijven.

Transparantie

Ongetemde problemen gaan hand in hand met wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Onzekerheid en ondoordringbaarheid zijn inherent aan deze problemen; hier valt weinig aan te doen. Waar we wel wat aan kunnen doen, is de manier waarop we ermee omgaan: de *black box* moet open. Allereerst zullen politiek en wetenschap transparanter moeten omgaan met ongetemde problemen. Onzekerheden moeten duidelijker gearticuleerd worden, evenals de rol van de wetenschap bij normatieve beslissingen. Waarom wordt voor een bepaalde theorie gekozen en niet voor een andere; tegenstrijdige visies en bevindingen kunnen beter uitgelegd worden. Het interne debat tussen wetenschappers zal beter uitgedragen moeten worden naar buitenstaanders, zodat ook zij zich bewust zijn van de controverses bij ongetemde problemen. Maar ook 'de buitenwereld' heeft een taak. Zij zal met een kritische houding naar de wetenschap moeten kijken, zonder hier altijd een kant en klaar antwoord van te verwachten. Ze zal dus met onzekerheid moeten leren omgaan en meer aandacht moeten hebben voor het proces waarin ongetemde problemen tot een oplossing komen. Meer transparantie en begrip door een dialoog tussen wetenschap, politiek en publiek, om een grotere *mess* te voorkomen!

x

>>>

'Next Nature' is natuur veroorzaakt door cultuur. De technologische wereld is zo onbeheersbaar dat zij zelf natuur is geworden. De weblog www.nextnature.net onder redactie van Koen van Mensvoort onderzoekt dit fenomeen.

Next Nature

There may even come a moment that our connection with an industrially manufactured coke bottle may be richer and more mythical than our relation with a genetically analyzed and manipulated rabbit in the woods.

About

Next Nature FAQ
Sign up for our Newsletter
Next Nature Paperback
Colophon

Newsletter

name _____
email _____

Categories

Culture becomes Nature
Nature becomes Culture

Tags

Real Nature Is not Green
N is for Nature
Exploring Next Nature
Nature Go-called
Posthole Medicinal (D)
Next Nature Interview
Out of Control
nom...

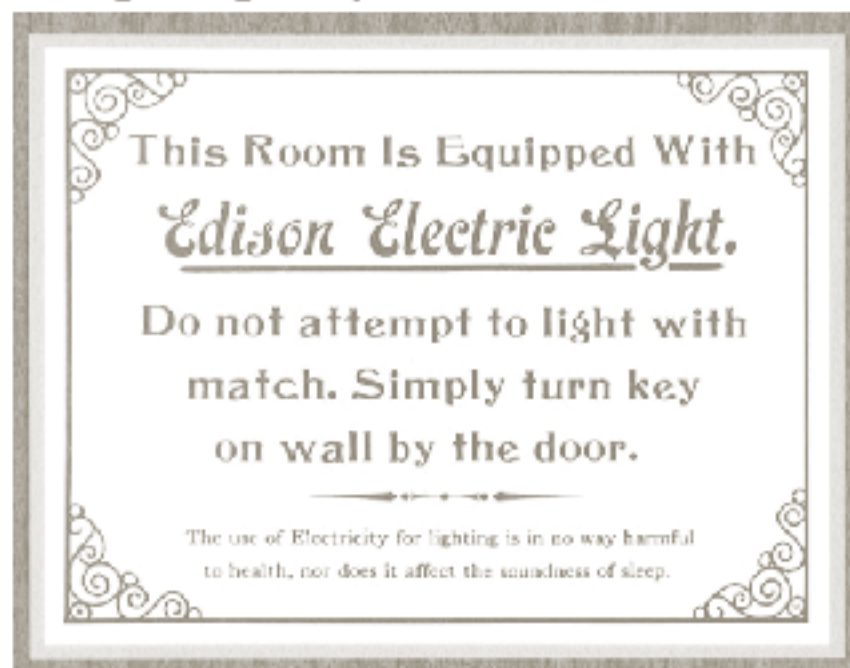
Event

Digged Visual Power Show
(Power Show 2008 pictures)
(Power Show 2008 video)

Tags

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

Your grand-grand-parents new media

19th century people needed some explanation to understand the difference between the regular candlelight and the electrically generated candle light. Note the disclaimer at the bottom: "The use of Electricity for lighting is in no way harmful to health, nor does it affect the soundness of sleep."

For all we know 19th century philosopher Friedrich Nietzsche was inspired by the developments in lighting technology when he wrote that "In the end, every second nature becomes the first".

See also: Luxa - the emotionally aware lamp, Magical Interaction, Thanks Berry.

Want Application B/w/width?

Ensure users and critical apps have the bandwidth they need

Manyeleti Reserve

Excellent Rates and Service. Book with Kruger Park Experts!

Ads by Google

Posted in: [Kirsti Fawcett](#), [Culture becomes Nature](#), [Nature becomes Culture](#)
By [Kirsti Fawcett](#) on Nov 2th, 2008

Tags: [Roomingaged Metaphors](#), [Felix for Real](#), [Intelligent species](#), [Miguel Alemán](#), [Dilemmas](#), [Tachinid](#), [Nietzsche](#), [Nietzsche](#)

Human genome sequencing soon child's play?

Starting next spring, a complete human-genome sequencing can be ordered the Californian startup Complete Genomics for just \$5,000. Techview reports.

Currently sequencing still costs about \$100,000. The price drop is expected to allow pharmaceutical companies to make genome sequencing a routine part of clinical drug testing. A \$5,000 genome would open up new possibilities in creating personalized medicine.

As prices are expected to drop further over the next decade, we foresee non-clinical applications will emerge as well. How about a human-genome sequencing chip on your cellphone? Should be handy to check if your pick-up at the party is also a suitable marriage-partner (you can just fib the father/mother or your kids right is out?). Calculate your chances regarding the horrible disease in your family. Or determine whether that friend-of-a-friend should be added to your genetic-social-network. Playing doctor at the dance garden will not be quite what it used to be.

See also: Social networking down to the genetic level, Genetic map of Europe, Google DNA search, Snoopie Sushi: Unmasked with DNA test, Poetry of Genetics.

Posted in: [Kirsti Fawcett](#), [Nature becomes Culture](#)
By [Kirsti Fawcett](#) on Oct 12th, 2008

Tags: [genetic surprise](#), [Mammals Technology](#), [Manufactured Nature](#), [Mammals Technology](#), [Symbolic](#)

Latest favorite

Humor

Prude [CTRL] [B] to enter the environment

Napkin Sketch - On the Impact of Design

Your grand-grand-parents new media

Richard Serra

Reading

Real Nature is not Green

Related posts

Take up an art

Take for Real: World View

Take for Real: Digital Transcendence

Self Control: Break

Antismoke or Antismoke

Ads

Ads by Google

Palm oil in Indonesia
Positive scientific advances News, white paper and analysis
www.sustainablebusiness.com

Search Engine

"Google has stationed approximately a million computers worldwide to be able to process the 40 billion searches per month. One search requires, uses as much energy as a low energy light bulb in one hour" (2000 Joule/Hour = 7 Watts/second)

If there is only truth in the calculation, we will all be searching in darkness soon.

Quote: Interview (audio in Dutch), image: Jochen Heng / Overduin (thanks to!)

Related: Google 2004 | Google DNA search

Real Nature is not Green

**REAL NATURE
IS NOT
GREEN**

At the edge of the woods along the motorway near the Dutch town of Bloemendaal, there stands a mobile telephone mast disguised as a pine tree. This mast is not nature; at best, it is a picture of nature. It is an illustration, like a landscape painting hanging over the sofa. Do we have genuine experiences of nature any more? Or are we living in a picture of it?

By ROBERT VAN MENSVOORT

In the Netherlands, every square meter of ground is a man-made landscape; original nature is nowhere to be found. The Oostvaardersplassen – which make up one of the Netherlands' most important nature reserves – were, after the land was reclaimed, originally an industrial site; they were only turned into a nature reserve later. Even the 'Green Heart' at the center of the most densely populated part of the Netherlands is a man-made landscape, a forest of grass, which was

WB-Berichten

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR

Anne de Boer

Erica Meijers

Gerrit Pas

Annie van der Pas

Aysel Sabahoğlu

Noortje Thijsen

Raad van Advies:

Chrisje Brants

Lot van Hooijdonk

Henrike Karreman

Tof Thissen

Marco Wilke

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

www.groenlinks.nl

NIEUWE PUBLICATIE

Ontwikkelingssamenwerking is van belang voor de ontwikkeling van de armste delen van de wereld. Dat zal niemand ontkennen. Toch blijft het Nederlandse debat over de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking teveel steken in gekisbebis over de omvang van het beschikbare budget.

Hoe verhoudt ontwikkelingssamenwerking zich tot conflictpreventie in door geweld verscheurde landen? Wat is de rol van de medefinancieringsorganisaties in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid? Is Nederland niet in te veel verschillende landen actief? Deze fundamentele vragen komen in Nederland veel te weinig aan de orde. Dit pamflet wil bijdragen aan het stellen van moeilijke vragen. Die zijn nodig om het debat over de staat van ontwikkelingsamenwerking te verdiepen.

Het pamflet is 10 november jl. in Den Haag gepresenteerd aan Peter van Lieshout, raadslid van de WRR. Van de WRR verschijnt volgend jaar een rapport over de Nederlandse ontwikkelingshulp. Doekle Terpstra (ICCO) en Joris Voorhoeve (Oxfam Novib) gaven een reactie op het pamflet. Journalisten Gerbert van der Aa en Bart de Koning spraken een column uit. Een debat volgde met Arend Jan Boekstijn (VVD), Kees Vendrik (GL), Peter Heintze (Evert Vermeer Stichting) en Bart Snels.

Bij de presentatie van dit pamflet is ook een animatiefilm gemaakt door Jasper Kuipers in opdracht van het Wetenschappelijk Bureau.

Het symposium, de film en het pamflet zijn na te zien en te lezen op www.falendestaat.nl.

Het pamflet bestellen kan tevens via deze website of via de webwinkel van GroenLinks (www.groenlinks.nl).

De website biedt via het forum de mogelijkheid mee te discussiëren over het Nederlandse ontwikkelingshulpbeleid.

Auteurs

Selçuk Akinci is tijdelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Aysel Sabahoğlu is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Bart Snels is directeur van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van NCDO.

→ De volgende Helling, die aan het begin van de lente verschijnt, zal geheel gewijd zijn aan de discussie over ontwikkelingssamenwerking.

Avishai Margalit over

sektari

Sektarische groepen weigeren compromissen te sluiten omdat ze hun principes heilig verklaren. Ze zijn niet antidemocratisch, maar elitair. De politiek filosoof waarschuwt voor sektarische tendensen in de politiek. Ook groene partijen moeten oppassen.

Foto: Peter Valckx

De vergelijking waar Avishai Margalit mee komt is simpel maar werkt zeer inzichtelijk. Je kan, aldus de Israëlische politiek filosoof, op twee manieren naar politiek kijken: als een vorm van economie en als religie. Binnen het eerste beeld van politiek is alles onderhandelbaar en is altijd een compromis mogelijk. Binnen het tweede beeld worden sommige zaken heilig verklaard en dan zijn compromissen uitgesloten. Dat beeld noemt hij sektarisme en over sektarische tendensen in de wereld maakt hij zich grote zorgen.

Daarmee heeft hij niet alleen de Bin Ladens van deze wereld op het oog, maar net zo goed George W. Bush met zijn as van het kwaad. Margalit: "Het evangelisme waaraan Bush is gelieerd, is een paradigmatisch geval van sektarisme." Hij wijst ook op het fanatisme waarmee de Palestijnen en de Joden elkaar sinds jaar en dag bestrijden in Israël. En

sme en de weerzin tegen compromissen

hij waarschuwt voor sektarische neigingen bij linkse partijen en met name bij de Groenen.

De meeste mensen combineren de twee bovengenoemde opvattingen van politiek: soms past het economische, soms het religieuze. In tijden van crisis komt de religieuze opvatting boven drijven, in normale tijden overheerst de economische visie. We hebben twee ogen, zegt Margalit, het religieuze oog dat geen compromissen wil en het economische oog dat ze juist nastreeft. Het probleem van een sektarist is dat hij maar één oog heeft, het religieuze.

Opblazen

“Sektarisme is niet zozeer antidemocratisch, maar ten diepste elitair in de zin dat aantallen er niet toe doen. Elitaire groeperingen zijn niet bereid compromissen te sluiten, omdat ze geen waarde hechten aan de omvang van

hun aanhang.” Niet de aantallen tellen, maar de kwaliteit van het principe. Margalit noemt dat het narcisme van de kleine verschillen. Als voorbeeld wijst hij op de dramatische breuk tussen de bevriende kunstenaars Piet Mondriaan en Theo van Doesburg. Hun stijl was voor de buitenwacht nauw aan elkaar verwant, maar ze kregen ruzie omdat ze het niet eens konden worden over de lijnvoering in de schilderkunst: horizontaal (Mondriaan) dan wel verticaal (Van Doesburg).

“Sektarische groepen hebben de neiging kleine verschillen zo ver op te blazen, dat het niet langer mogelijk is nog samen te leven.”

Niet elke vorm van sektarisme is gevaarlijk of gewelddadig. Sommige sektes keren zich af van de samenleving en trekken zich, bij wijze van spreken, terug in de woestijn. Maar in tijden van oorlog worden sektarische neigingen versterkt. Margalit: “In burgeroorlogen speelt sektarisme meestal een belangrijke rol. Ik zeg niet dat sektarisme de oorzaak is, wel dat een burgeroorlog sektarisme aanjaagt en de oorlog op gang houdt en verheft. Oorlogen tussen staten duren gemiddeld drie maanden, burgeroorlogen zes jaar. Het aantal doden ligt ook veel hoger. Bedenk dat sinds de Twee Wereldoorlog het aantal burgeroorlogen is vervijfvoudigd. Dat is een nieuw probleem.”

De aanleiding voor Margalit om met sektarisme bezig te zijn – binnenkort komt er een boek van hem uit over het onderwerp – ligt bij een eigen ervaring uit het verleden. In 1973, na de Yom Kippoor oorlog, stond Margalit zelf op de kandidatenlijst van een kleine linkse partij in Israël, Moked genaamd. De partij propageerde vrede tussen Israël en de Palestijnen, waarbij de laatsten hun eigen staat mochten vestigen. “Dat was indertijd absoluut ketterij”, zegt Margalit. Het potentiële electoraat van Moked was dan ook gering en bestond hoofdzakelijk uit de intelligentsia. “We kenden zo ongeveer alle mensen die op ons zouden stemmen. Met een zetel kwamen we in de Knesset, het Israëliëse parlement.” Trots is Margalit achteraf niet op dat resultaat. “Toen wij onze ideeën aan een delegatie intellectuelen uit de Verenigde Staten hadden gepresenteerd, kwam Irving Howe [indertijd een vooraanstaande linkse politieke commentator in de Verenigde Staten, red.] naar mij toe. Die zei: pas op dat jullie geen sekte worden. Dat zou vreselijk jammer zijn. Waarom worden jullie niet lid van de Arbeiderspartij en proberen jullie daar je ideeën te verspreiden?” Margalit ging in de verdediging, maar Howe’s woorden zouden hem de rest van zijn leven bijblijven.

“Sindsdien probeer ik voortdurend te controleren of ik niet te sektaristisch word.”

Groen purisme

De overeenkomst met de positie waarin groene partijen zich bevinden, ligt zo voor de hand, dat Margalit er uit zichzelf over begint. Hij draagt ‘groen’ een warm hart toe. “Groene partijen zijn feitelijk de enige nieuwe politieke partijen van na de Tweede Wereldoorlog. Andere bewegingen, zoals de vrouwenbeweging, hebben niet tot partijen geleid.” Maar of groen succesvol is, hangt volgens Margalit af van de vraag of zij sektarische sentimenten achter zich weten te laten. “Joschka Fischer heeft de stap gezet naar compromissen. Hij kwam uit sektarische groepen maar heeft terecht beseft hoe destructief een sektarische houding is en werd vervolgens aangevallen door anderen. Je zag de spanning binnen de Groenen. Fischer drukte zijn agenda door en het werd een succes.” Diezelfde worsteling ziet Margalit bij alle andere groene partijen.

Het gevaar ligt op de loer dat zij, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatverandering, standpunten innemen die zo radicaal zijn dat de partij alleen nog een kleine groep intellectuelen aan zich weten te binden. Aantallen tellen, dus moet je compromissen sluiten, luidt het devies van Margalit. Hij geeft toe dat de Groenen ook een voortrekkersrol kunnen spelen, waarbij anderen oogsten. “Bij sommigen zie je die strategische opstelling, maar bij anderen staat het purisme voorop.”

Het dilemma – je politieke ideeën laten verwateren in ruil voor een groter electoraat of die ideeën zuiver houden met een marginale rol als gevolg – is zeker niet aan groene partijen voorbehouden. Margalit maakt zich grote zorgen over de sociaal-democratische partijen. “Socialistische partijen vertegenwoordigden de werkende klasse, traditioneel het grootste segment van de samenleving. Ze hoefden geen compromissen te sluiten om grote aantallen te binden. Die tijd is voorbij, de arbeidersklasse is gekrompen. Dat is structureel. Om een groot electoraat te veroveren moeten de sociaal-democraten nu ook de middenklasse binden. Dan moet je water bij de wijn doen.” Veel sociaal-democratische partijen hebben daar moeite mee. “Het sektarisme bij linkse partijen verontrust me. Ik zie een tendens naar kleine groepen die zich afsplitsen uit teleurstelling in de socialistische partijen.” Het tegelijk binden van de middenklasse en de lagere klasse is het structurele probleem van de moderne samenleving, aldus Margalit. “Een thema waarop dat nog steeds kan is solidariteit en

Avishai Margalit (1939) is hoogleraar aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en een filosoof die zich vooral bezig houdt met actuele politieke thema's. Hij is een veelgevraagd essayist voor onder andere *The New York Review of Books*. Een van die essays, *Occidentalisme. Het westen in de ogen van zijn vijanden*, dat hij in 2004 samen met Ian Buruma schreef, bepaalde het debat na 9/11. Zijn bekendste boek is *The decent society* (1996) waarin hij de minimumvoorwaarden schetst waaraan een staat moet voldoen om zich fatsoenlijk te noemen. Het voorkomen van vernedering staat hierin centraal. Voor Wouter Bos was dit boek de intellectuele basis voor het PvdA-programma. Dit najaar was Margalit in Nederland op uitnodiging van het Soeterbeeck Programma van de Radboud Universiteit Nijmegen voor het houden van de jaarlijkse Thomas More Lezing.

Avishai Margalit: “...

de kredietcrisis helpt daarbij. Ik neem deze crisis heel serieus.”

Verrot compromis

Margalit wil niet beweren dat compromissen altijd mogelijk zijn en dat niets heilig is. “Compromissen kunnen ook verrot zijn. Met Hitler of met het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime maak je geen deals. Verrotte compromissen zijn compromissen met verrotte regimes, met regimes die vernederen en humanitaire waarden met de voeten treden.”

Na enig doorvragen lijkt dat heldere onderscheid tussen gezonde en verrotte compromissen echter enigszins te wankelen, en blijkt het moeilijk aan te geven wanneer het religieuze oog en wanneer het economische oog moet worden geopend. Het pact bijvoorbeeld dat Adolf Eichmann in 1944 aanbood aan de Hongaarse jodenleider Joel Brand, kan wat Margalit betreft wel door de beugel. In dit voorstel, ook wel bekend onder de naam ‘blood for trucks’, konden één miljoen Hongaarse joden zonder kleerscheuren het land verlaten in ruil voor tienduizend vrachtauto’s van Amerikanen en Britten aan Duitsland. De onderhandelingen liepen vast en de deal ging niet door. “Met dat compromis konden veel levens gered worden. Dat is iets heel anders dan een compromis dat alleen maar politiek gewin oplevert.”

Beveelt hij compromissen aan met de Taliban? “Het ligt eraan waarover”, zegt hij. “Deals in het geval van ontvoering om levens te redden, is oké. Maar anders niet, want het regime was wreed en vernederend.” Als onderhandeling en compromissen er toe kunnen leiden dat de oorlog wordt verkort? Margalit: “Goeie vraag, maar het hangt helemaal af van wat de inzet is, wat verkorting van de oorlog inhoudt. Als het betekent dat je voor eigen voordeel een wreed regime aan de macht brengt of aan de macht houdt, dan ben ik er tegen.” Maar precieze oordelen spreekt hij liever niet uit. De beoordeling of je moet onderhandelen of niet, en of een compromis verrot is of niet, hangt immers af van de concrete omstandigheden en mogelijkheden.

Margalit maakt dan ook een relativering die de gepassioneerde pleitbezorger moet vrijwaren van een diskwalificatie als sektariër. “Er is een verschil tussen vechten en argumenteren. Net als bij voetbal wil je een discussie winnen, en dus wil je geen compromissen.” Vasthouden aan je standpunt kan onderdeel zijn van je strategie.

“Soms zeg je dat iets niet onderhandelbaar is om de prijs te verhogen. Om die

reden verklaar je iets heilig, bijvoorbeeld de stad Jeruzalem. Soms is dat tactiek, maar soms ook niet. Het punt is dat je dat niet weet.”

De filosoof heeft nog wel een advies over de houding ten aanzien van sektarische groepen. “Zet ze niet te hard onder druk. In de Talmud staat: duw met één hand en omarm met de andere. Duw nooit met twee handen, dan werk je iemand eruit. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan, de vraag is hoe je dat instrumentaliseert, maar probeer het. Duw sektaristen niet naar de grens.” Margalit ziet dat dat in veel samenlevingen wel de trend is. “Bedenk dat niet alles wat sektarische groepen zeggen belachelijk is of niet verdedigbaar. Ze komen vaak met belangen en wensen die overtuigend en zelfs gerechtvaardigd zijn. Zelfs de Taliban komt met terechte punten. Zoals dat het Westen imperialistisch is.”

Wat betekent het duwen en omarmen voor de omgang met bijvoorbeeld orthodoxe moslimgroepen in westerse landen, die zich daar in het geheel niet thuis voelen? Moet je in gesprek gaan over invoering van de sharia, om ze daarmee de samenleving in te trekken? “Dat ligt eraan om welk deel van de sharia het gaat. Sommige onderdelen zijn voor gebruik in de eigen gemeenschap, maar met onderwerping van de vrouw moet je niet akkoord gaan. Stel dat men polygamie wil, dat zeg je nee. Het dragen van hoofddoeken op school is oké. Ik ben het niet eens met het Franse verbod. De boerka is wat anders.”

Voor wie een hard hoofd heeft in gesprekken met sektariërs heeft Margalit ook nog een bemoediging. “Binnen sektarische groeperingen zijn er bijna altijd spanningen. Daar moet je gebruik van maken.” Hij wijst op de Hamas waar fracties zijn die voor rede en compromis vatbaar zijn.

Is dan zelfs een compromis over Jeruzalem mogelijk? Margalit: “Eén ding is wat de mensen bereid zijn te accepteren, al is het tegen heug en meug, een ander ding is of ze daartoe zelf het initiatief zullen nemen. Dat zullen ze niet doen. Het compromis zal van buiten moeten komen. De partijen zullen veel meer accepteren dan waarmee ze zelf zullen komen. Dat is een belangrijk verschil.”

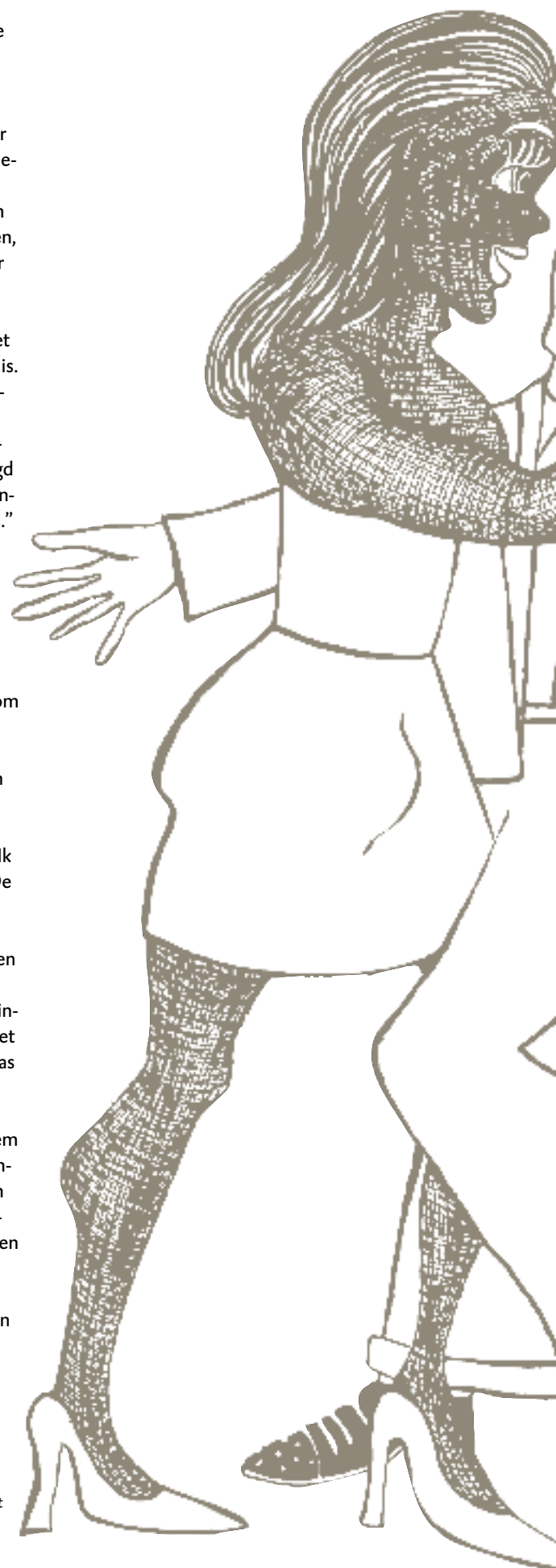
x

In Nederlandse vertaling verkrijgbaar:

Avishai Margalit, *De fatsoenlijke samenleving*, Van Gennep, Amsterdam 2000

Ian Buruma en Avishai Margalit, *Occidentalisme. Het Westen in de ogen van zijn vijanden*, Olympus, 2008.

lie

“Daders homogeweld autochtoon”. Ik betrap mezelf erop dat ik een teureden grijns niet kan onderdrukken bij het lezen van die kop boven een artikel over homofoob geweld: zie je wel, het zijn niet altijd allochtonen, moslims of Marokkanen. Mijn toch wel een beetje zelfvoldane gevoel verraste me, want normaal ben ik sceptisch zodra de termen allochtoon en autochtoon opduiken in criminaliteitsstatistieken. Maar nu had ik opeens dat teureden gevoel dat de berichtgeving eindelijk realistischer werd. Tot een paar dagen later de artikelen over een tweede onderzoek volgden: “Marokkanen oververtegenwoordigd bij homogeweld”. ‘Vast weer verdraaid,’ dacht ik nu: ‘typisch Telegraaf.’ Toch bekreep me de gedachte dat deze tegengestelde reacties op z’n minst een beetje verdacht waren...

Dat zelfvoldane gevoel waar ik mezelf op betrapte is precies wat me vaak zo irriteert in de toon van pers en politiek als het gaat om tolerantie van homoseksualiteit als een ‘typisch kenmerk van de Nederlandse identiteit’. Het is een gemeenplaats geworden. Net als de manier waarop een cultuur met vrouwen omgaat in alle tijden is beschouwd als graadmeter voor het niveau van beschaving: Tacitus roemde in de Oudheid al de Germaanse vrouw, die kuis zou zijn ‘uit zichzelf’ en geen beteugelende wetten nodig had – in tegenstelling tot de decadente dames in Rome – een beschrijving die Duitsers in de negentiende eeuw grif als historisch bewijs voor hun burgerlijke waardencatalogus zouden gebruiken. Seksuele moraal is al eeuwen een perfecte manier om jezelf van de ander te onderscheiden.

Te openlijk homogedrag op de verkeerde plek wordt in Nederland nog altijd afgestraft. Te vaak met geweld, maar vaker subtiel. De bewaker van de grens van wat wel en wat niet kan is onder anderen een Balkenende, die op bezoek in Indonesië verzekerde dat hij als Kamerlid tegen het homohuwelijk had gestemd. Of de collega die aan de lunchtafel flauwe grapjes maakt over homomannen en –vrouwen. Maar de Nederlandse acceptatie van homoseksualiteit die steeds aangehaald wordt als het debat daarom vraagt maakt de werkelijkheid daarachter moeilijker te bespreken. De mainstream begrenst de emancipatie, en ik ben een van die mensen die niet willen dat hun homoseksualiteit gekaapt wordt als attriboot zonder angel. Ik verzet me tegen het beeld van de Nederlander die niet meer zou lijden aan homofobie.

In de VS werd homofobie onlangs aan huidskleur gekoppeld: in Californië stemden kiezers op 4 november niet alleen voor een nieuwe president, maar ook voor of tegen Proposition 8. Dit voorstel zou het homohuwelijk in de staat, een basic civil right sinds mei van dit jaar, weer verbieden. Sinds de verkiezingen is er veel aandacht geweest voor het feit dat 70% van de zwarte Amerikanen in Californië voor het verbod op het homohuwelijk stemden. De zwarte gemeenschap is daarna al snel tot zondebok gemaakt van de uiteindelijke ja-stem voor ‘Prop 8’, en hun stemgedrag het bewijs van de homofobie die specifiek zou zijn voor de zwarte gemeenschap. ‘Logisch,’ denkt u nu misschien. U heeft immers net gelezen dat 70% van de zwarten voor heeft gestemd. Maar de koppen hadden evengoed een veel grotere groep voorstemmers kunnen uitlichten, namelijk tweederde van de christenen. De analyse van de voorstemmers: het resultaat van de black vote toont aan dat het homohuwelijk geen burgerrecht-kwestie is, maar een moreel issue. (Het uitgangspunt daarbij is dat zwarte Amerikanen door hun historische strijd voor burgerrechten nooit voor het afnemen van burgerrechten zouden stemmen.) Demografen op hun beurt zeggen dat de focus op ras stemgedrag-voorspellende factoren als religie, leeftijd, gender en ideologie veronachtzaamt. Verschillende onderzoeksresultaten bewijzen steeds het gelijk van weer een andere analyse.

Zodra het zinnetje ‘onderzoek toont aan...’ opduikt is het geen slecht idee om een sceptische houding aan te nemen ten opzichte van de aannames, agenda’s en data die achter die onderzoeken steken. Statistieken valideren vaak bewust of onbewust de bestaande ideeën van de onderzoeker. De discrepantie tussen de resultaten van de twee Nederlandse onderzoeken naar homofoob geweld is wellicht ook anders uit te leggen: UvA-onderzoekers (“Marokkanen oververtegenwoordigd bij homogeweld”) hebben tweehonderd gevallen van homofobie in een jaar in Amsterdam onderzocht, van fysiek geweld tot pesterijen, waarbij een belangrijke uitkomst was dat daders vooral laagopgeleide jongemannen zijn tussen de 17 en 25 jaar. De politie (“Daders homogeweld autochtoon”) onderzocht 150 geregistreerde meldingen van geweld tegen homo’s in een halfjaar in heel Nederland. Bij dat onderzoek werden slechts twee categorieën gehanteerd: ‘allochtonen’ enerzijds en ‘autochtonen en onbekend’ anderzijds, en het is niet duidelijk of de indeling gebaseerd is op gegevens van verdachten die opgepakt zijn of op interpretaties van de slachtoffers of omstanders. Het maakte voor mij in ieder geval nog eens duidelijk hoe lastig het soms is om de verleiding te weerstaan om vooral het bewijs van je eigen gelijk te vinden in onderzoeksresultaten.

x

illustratie: eva hilhorst

Links & de

Begin 2008 werd de *Verklaring van Tilburg* uitgegeven door het Platform Duurzame en Solidaire Economie.

Lou Keune, een van de initiatiefnemers, geeft op persoonlijke titel een reactie op de recente kredietcrisis.

Zie voor de Verklaring van Tilburg:
www.economischegroei.net.

Tot de ondertekenaars behoren o.a.:

prof. dr. Bob Goudzwaard
prof. dr. Arnold Heertje
prof. dr. Paul de Beer
Kees Hudig
prof. dr. Klaas van Egmond
drs. Leida Rijnhout
prof. dr. Koo van der Wal
en dr. Lou Keune

De kredietcrisis heeft geleid tot een enorme hoeveelheid commentaren en beschouwingen. De discussie heeft verrassende elementen. Voor het eerst sinds decennia gaat het debat over nogal fundamentele kenmerken van het functioneren van de financiële en monetaire sectoren. Dat weerspiegelt zich ook in het Nederlandse parlement. Van eerbiedig respect voor de CEO's (Chief Executive Officer, bedrijfsdirecteur, red.) in deze sectoren, zoals dat zeg twee jaar geleden nog domineerde, is in het geheel geen sprake meer. Leidinggevend worden met niet mis te verstane kwalificaties in de hoek gezet. Vooral zij worden verantwoordelijk gehouden voor de aangerichte puinhopen. Veel genoemde stenen des aanstoots zijn de enorme salarissen die in de top worden geïncasseerd, de nog grotere bonussen, 'verdiend' met op korte termijn behaalde winsten en met fusies, en het verbazingwekkende gegeven dat een aantal van deze CEO's zelf de financiële producten niet begrepen die hun bedrijven verkochten. Daarnaast krijgen de tekortschietende systemen van toezicht en de afwezige mondiale coördinatie veel commentaar. Maar ook de rol van de US dollar als mondiale munt komt ter sprake.

Verbreiding

De linkse politieke partijen ondersteunen over het algemeen het crisismanagement van Bos en Welling. Er worden wel kritische vragen gesteld over details, en ook is een motie ingediend waarin wordt vooruitgekeken naar een parlementair onderzoek, maar de globale toonzetting is hetzelfde: van alle kanten, niet alleen van links, klinkt het geluid dat men afstand neemt van het neoliberalisme. Toen een groep mensen eind jaren negentig begon met het initiatief 'Vóór de Verandering - Alternatieven voor het neoliberalisme', waren er heel wat, ook uit linkse hoek, die daar negatief op reageerden. Het waren de hoogtijdagen van de ICT-boom en de bomen groeiden tot in de hemel. Hoezo inperken? Privatiseren, dereguleren, liberaliseren, fuseren, dát waren de parolen. Natuurlijk waren er mensen als Eveline Herfkens die oog hadden voor de negatieve bijeffecten. Maar dat was ook voor Herfkens geen reden om het neoliberale model ten principale ter discussie te stellen. Integendeel, dat was goed, en voor negatieve bijeffecten moesten er vangnetten en dergelijke komen.

Bram de Swaan doopte deze overtuiging onlangs in de *NRC* met de term 'marktisme'. Ze wordt nu weinig meer gehoord; zelfs in kringen van het CDA en de VVD neemt men afstand van 'ongebreidelde marktwerking' en 'verrijking'.

Als vroege criticaster van het neoliberale geloof zou je je hierover kunnen verkneukelen, maar dat heeft weinig zin. Beter is om verder te kijken, of, om met GroenLinks Tweede-Kamerlid Yolande Sap te spreken, door te pakken. En dat komt ook tot uitdrukking in de verbreding van de probleemstelling door vooral de SP en GroenLinks. Beide partijen willen een internationale aanpak van de crisis en stellen het functioneren van het mondiale geldstelsel ter discussie. Dat is immers nog altijd gebaseerd op de Overeenkomst van Bretton Woods uit 1944, die alle nationale valuta aan de dollar koppelde, waardoor dit internationaal de belangrijkste munt werd. Ook stellen ze voor over te gaan tot het instellen van een wat de SP noemt 'Wereld Financiële Autoriteit', die alle bevoegdheid moet krijgen om een nieuwe mondiale munt uit te geven en een verregaande vorm van toezicht uit te oefenen op de financiële instellingen. De SP pleit bovendien voor een internationale heffing op de kapitaalstromen en verwijst naar de Tobintaks.

Met een discussie over de kenmerken van ons economische stelsel brengen SP en GroenLinks een verdieping in de discussie. De SP wil dat het zogenaamde 'Rijnlandse' model weer dominant moet worden, waarbij er een vergaande controle is over de geldstromen ten behoeve van de sociale samenhang van de samenleving. Er wordt zelfs gepleit voor nationalisatie van de banken, een al lang niet meer gehoorde visie. Hoewel de SP het neoliberalisme veel fundamenteeler afwijst dan GroenLinks, uiten ook vertegenwoordigers van deze partij, zoals Kees Vendrik en Wijnand Duyvendak, zich de laatste tijd uiterst kritisch over het neoliberalisme. GroenLinks spreekt dan wel niet over nationalisatie, maar wel over het opnieuw uitvinden van het bankwezen, met als ondertoon dat die sector meer en beter gereguleerd moet worden en dat men maatschappelijk verantwoord gaat bankieren. In bredere zin bepleit GroenLinks dat er de komende tien jaar een omslag moet komen naar een groene en solidaire wereldeconomie. Links verbindt daarmee de kredietcrisis met de

kredietcrisis

aanpak van andere mondiale bedreigingen zoals de klimaatcrisis en de voedselcrisis. Ook bij D66 is iets van een dergelijke verbreding waar te nemen. Deze partij koppelt de crisis aan de vergrijzing, aan de noodzakelijk geachte hervorming van het sociaal stelsel en aan de inzet op de kenniseconomie. Het is opvallend dat de PvdA in dit debat weinig te bieden heeft. Wouter Bos komt niet veel verder dan te herhalen dat 'wij' het hier beter voor elkaar hebben dan de Amerikanen, zoals hij onlangs in de *Volkskrant* schreef.

De discussie over de kredietcrisis laat zien dat als de nood aan de mens komt er bereidheid ontstaat tot omvangrijke en diepgaande ingrepen. Wie had dat één jaar geleden kunnen denken? En dat gesteund door een breed draagvlak van burgers én beleidsmakers. Dat geeft hoop op ruimte voor de vergaande koerswijzigingen die de Verklaring van Tilburg bepleit. Want hoewel de Verklaring gelijksoortige bewoordingen gebruikt als die door de SP en GroenLinks in verband met de crisis zijn gebezigd – zelfs de termijn van tien jaar waarin een omslag moet worden gerealiseerd wordt genoemd – toch wordt de discussie door de ondertekenaars van de Verklaring breder en dieper gevoerd. Met het oog op de ecologische en sociale crises pleiten zij voor verregaande ingrepen in de economie. Die voorstellen zijn gebaseerd op een analyse van de dieper liggende kenmerken van de heersende economische systemen. Ik noem de belangrijkste.

Groeidwang

Op dit moment wordt het economisch beleid in overheersende mate geleid door de 'noodzaak' van economische groei. Daarbij, en dat is een oude maar steeds breder gedragen kritiek, wordt op een eenzijdige manier gekeken naar wat economisch telt en niet telt, gemeten aan de bijdrage aan het bruto binnenlands product - BBP. Die nadruk op het BBP en ook de daarmee samenhangende vormen van private winsten, leidt er toe dat er een dwang is tot voortgaande uitbreiding van de bestaande productie en consumptie, met alle gevolgen van dien voor de armen en voor natuur en milieu. De door de *Verklaring van Tilburg* voorgestane koerswijziging impliceert niet dat volledig afstand wordt genomen van het gebruiken van de BBP maatstaf, want het

geeft inzicht in het reilen en zeilen van de geldeconomie en is ook de grondslag voor de belastingheffing, maar hij schiet als instrument voor economische analyse wel wezenlijk tekort. Andere maatstaven die wel recht doen aan de reële mogelijkheden en behoeften van mens en natuur, inclusief alle betaalde en onbetaalde arbeid en sociale kosten en opbrengsten, en alle kosten van natuur en milieu zouden in het economisch beleid leidend moeten zijn.

Geldcreatie

Als iets door de kredietcrisis duidelijk is geworden dan is het wel dat de ongebreidelde creatie van geld, slechts ingeperkt door private winstverwachtingen, niet meer toelaatbaar is. Geld en dus ook het lenen van geld moet zich beperken tot waar het eigenlijk voor bedoeld is: ruilmiddel, rekeneenheid, en leenmogelijkheid op grond van de beschikbare spaargelden. Dat sluit geldcreatie niet uit, maar die moet beperkt blijven tot het faciliteren van producties en consumpties die aansluiten bij reële behoeften en mogelijkheden, uiteraard binnen duidelijke ecologische en sociale grenzen.

Eigendomsverhoudingen

De omslag naar een duurzame en solidaire economie stelt ook vragen bij de wijze waarop over de aanwendingsmogelijkheden van mens en natuur wordt beschikt. Vertrekpunt zou moeten zijn dat iedereen op aarde gelijke basisrechten heeft als het gaat om de toegang tot de milieugebruiksruimtes, op zijn minst moet bestaanszekerheid gegarandeerd zijn. En dat alles binnen de gegeven ecologische en sociale grenzen. Een dergelijk opvatting impliceert niet dat privaat eigendom uit den boze is. Maar er is een duidelijke onevenredigheid ontstaan in de eigendomsverhoudingen. Immers, mensen die beschikken over grote financiële vermogens hebben daarmee het 'recht' verworven op een onevenredige zeggenschap over de menselijke en natuurlijke hulpbronnen. Dat geldt nog sterker voor de grote transnationale ondernemingen waarvan sommigen over haast oneindige financiële en reële machtsmogelijkheden beschikken, groter dan die van nationale economieën. Ook wat dit aangaat laat de kredietcrisis zien waartoe dat kan leiden. Het is een positief teken dat een begin is gemaakt met het stellen van grenzen aan de macht van financierings-

ondernemingen. Die omslag moet zich ook op de andere sectoren van de economie voltrekken.

Consumptie en markt

De laatste decennia heeft, zeker in de West-Europese landen, een haast ongebreidelde uitbreiding van de private consumpties plaatsgevonden. Die consumptiegroei is een van de belangrijkste factoren bij het ontstaan van de ecologische en sociale crises van vandaag. En zij gaat ook ten koste van het private en collectieve welzijn. De door de *Verklaring van Tilburg* bepleite omslag betekent dat een hogere prioriteit gegeven wordt aan de collectieve goederen en het collectieve welzijn van ons allemaal.

Ook in andere zin zullen aan de productie en consumptie grenzen gesteld moeten worden. Als één zaak duidelijk is geworden dan is het dat er geen oneindige voorraad van mogelijkheden van gebruik van menselijke en natuurlijke hulpbronnen bestaat. Integendeel, wij hebben de grenzen van die voorraden al ruimschoots overschreden. Het is onvermijdelijk dat er vormen van quotering van de gebruiksmogelijkheden (als milieugebruiksruimtes), gebaseerd op gelijke basisrechten, worden toegepast.

Tegelijk met de consumptiegroei is ruim baan gegeven aan het principe van de vrije marktwerking, gebaseerd op private winstverwachtingen. Op allerlei gebieden blijkt nu dat die liberalisering tot onaanvaardbare verschijnselen heeft geleid. De voor veel mensen meest zichtbare voorbeelden zijn de kredietcrisis en de topinkomens. Maar ook op andere terreinen doen zich ernstige problemen voor, bijvoorbeeld in de zorg, in de visgronden, in het overgebruik van fossiele energiebronnen. Dat wil niet zeggen dat marktwerking ten principale moet worden bestreden. Wel dat er duidelijke grenzen aan worden gesteld. Dit impliceert onder meer een versterkte rol van overheden en van andere vormen van gemeenschappelijk beheer.

Urgentieprogramma

De omslag die nodig is moet gezocht worden in een verandering van deze kenmerken van het systeem; het gaat dus om structurele maatregelen. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden in te volgen strategieën, het transitie management, het onderscheid tussen korte en langere

termijn ofwel fasering, en de instrumenten om de veranderingen te implementeren. Daarbij moet het volgens de *Verklaring van Tilburg* enerzijds gaan om substantieel herstel van natuur en milieu en anderzijds om een substantiële vermindering van de mondiale ongelijkheid, binnen een betrekkelijk korte periode van tien jaar. Beide probleemvelden zijn nauw met elkaar verbonden en de aanpak van de een is randvoorwaarde voor de aanpak van de andere.

Wat betreft het herstel van natuur en milieu hanteert de *Verklaring* drie doelen. Ten eerste een daling van het materiële verbruik van Nederlanders en Belgen tot het niveau van duurzaamheid. Dit betekent een afname van de ecologische voetafdruk met minstens de helft. Of, uitgaande van de berekening op grond van het duurzaam nationaal inkomen, een daling van ruwweg 50% van het materiële verbruik. Ten tweede investeringen in vormen van productie (waaronder energie) en consumptie die besparend en duurzaam zijn. En tenslotte investeringen in maatregelen om negatieve tendensen tegen te gaan zoals de stijging van de gemiddelde temperatuur, de toename van klimatologische "uitschieters", en de stijging van de zeespiegel. Deze investeringen moeten niet alleen in België en Nederland worden genomen, maar ook in ontwikkelingslanden, want daar vallen de zwaarste klappen.

Wat betreft de mondiale armoede en ongelijkheid gaat de *Verklaring* uit van een herverdeling van het wereldinkomen, opdat voor iedereen op deze aarde tenminste bestaanszekerheid gegarandeerd is en opdat over tien jaar het aandeel van de 20% rijksten van de wereld is gedaald van 75% van het wereldinkomen naar 50%. Het aandeel van de 40% armsten van de wereld zal moeten stijgen van 5% van het wereldinkomen naar 20%.

Algemeenheden

Op basis van het voorgaande kan niet geconcludeerd worden dat er een kloof is tussen de linkse partijen en de beweging van de *Verklaring van Tilburg*. Zeker bij de SP en GroenLinks is sprake van eenzelfde oriëntatie. Ook deze partijen zien de kredietcrisis als een uiting van een breder probleemveld dan dat van de financieringssectoren.

Toch zijn er belangrijke verschillen. Hoezeer in de reacties van GroenLinks ook gepleit wordt om met een zekere urgentie

de mondiale vraagstukken van ecologische en sociale aard aan te pakken, men vertaalt dit nauwelijks in concrete taken en doelen. De SP gaat misschien verder als het gaat om de radicaliteit van de te nemen stappen, zoals in het voorstel tot nationalisatie van de banken, maar tegelijkertijd blijven die voorstellen steken in algemeenheden. Hoe bijvoorbeeld een wereldmunt of de nieuwe financiële autoriteit er uit moeten zien is onduidelijk.

Dat wil niet zeggen dat de *Verklaring van Tilburg* al in alle opzichten is geoperationaliseerd door de ondertekenaars en sympathisanten. Maar er is wel een duidelijker visie op de richting die nagestreefd moet worden bij de realisatie van structurele veranderingen. Die duidelijkheid blijkt in het bijzonder uit de wijze waarop systeemkenmerken aan de orde komen, alsook uit het specifieke karakter van de geformuleerde doelstellingen. Het programma van de *Verklaring van Tilburg* is ambitieus omdat zij oproept tot het in betrekkelijk korte termijn doorvoeren van ingrijpende en structurele veranderingen. Wat nagestreefd wordt zal niet gemakkelijk te realiseren zijn, al was het maar vanwege de maatschappelijke belangen en machten die aan de heersende maatschappelijke orde verbonden zijn. Maar de *Verklaring* stelt duidelijker dan de politieke partijen dat het niet realiseren van deze doelen zal leiden tot verbreding en verdieping van de sociale en ecologische crises.

Diepgaande ingrepen in de economie zijn wel degelijk op korte termijn mogelijk. Niet voor niets wordt tegenwoordig verwezen naar de New Deal van de Amerikaanse president Roosevelt of naar de oorlogseconomie aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. De kredietcrisis heeft er toe bijgedragen dat het debat over de toekomst van de samenleving is verbreed en verdiept. En dat is een zegening die we moeten koesteren.

x

Literatuur en websites

- *De Omslag – Transitie naar een Duurzame en Solidaire Economie. Basisdocument voor de conferentie Antwerpen 2009*, www.economischegroei.net
- *Human Development Report 2007-2008*, UNDP
- *Living Planet Report 2008*, WWF

Voor commentaren en beschouwingen over de kredietcrisis, zie bijvoorbeeld:

- www.globalinfo.nl
- <http://start.groenlinks.nl/tag/kredietcrisis/>
- <http://www.sp.nl/dossier/kredietcrisis.html>
- <http://www.pvda.nl>
- <http://www.d66.nl>

Hond

Menno Hurenkamp vanuit Moskou

De Russische medemens houdt er graag een hond op na. Je ziet ze in Moskou veel aan de leiband lopen. Het is het bekende verhaal: hond ('sabaka') draaft rond, snuift aan voorbijganger, boom en auto en – dat beeld was ik bijna vergeten door al die brave zakjes, harkjes en schepjes van de Nederlandse hondenbezitter – draait naar eigen inzicht drollen op het publieke parcours. Ook onderhoudt men hier een straffe verzameling zwerfhonden. Overdag houden deze zich gedeisd in parkjes en op parkeerplaatsjes. 's Nachts verliezen ze om niks hun daagse timiditeit. Dan barsten de dakloze honden plots uit in hysterisch geblijf, elkaar minutenlang aanvullend in seriële of contrapuntische woefwaafs. Maar goed, ook de zwerfhond stopt sanitair naar eigen inzicht. Dat wil zeggen overal. Al die hondenmest is niet zo'n punt, want het straatvegen wordt hier serieus genomen. Elke paar uur komt iemand met een bezem langs om de rommel op te ruimen, straat na straat. De vegers zijn altijd Oezbeken, Kazakken, Kaukasiërs, migranten, 'zwarten' in het dagelijkse Russisch. Misschien kunnen de slavische Russen door een speling van het lot geen bezem vasthouden, iets met hun armen of rug wellicht? Hoe dan ook liet een schoonmaakbedrijf onlangs in de krant optekenen dat nul van de 65 medewerkers een 'echte' Rus is. En dat het onaangename

Russische gebruik om wekelijks 'zwarte' migranten te vermoorden slecht is voor het personeelsbestand. De vegers voelen zich steeds minder veilig door de racistische uitbarstingen van geweld en zoeken hun heil elders. Voor zover het tussen ons tot gedachtewisselingen komt, schudden ze afwijzend hun hoofd wanneer ik de Aziatische taxichauffeurs, koffersjouwers en schoonmakers naar hun verhouding met de 'echte' Russen vraag.

Wie moet nu straks de straten schoonhouden, zegt de directrice van het veegbedrijf wanhopig in de krant. Als dagelijks stoepgebruiker voel ik met haar mee. Het is niet dat Russen bang zijn voor ongeschoold werk. Maar hun hart gaat daarbij meer uit naar het bewaken: in een hokje zitten en video kijken. Geen huis, geen school, geen winkel, of de mannelijke Russische medemens zit er achter een ruitje de boel in de gaten te houden, terwijl hij ook een stevige schietfilm tot zich neemt. Vrouwen vervullen ook met grote inzet rollen in het bewakingswezen. Ze huizen massaal in hokjes aan de voet van de roltrappen in de metrotunnels. Daarbij kijken ze niet naar een cowboyfilm maar alsof ze al een uur of drie naar de wc moeten. En straatvegen ho maar.

De etnische strijd die hier onder ligt is, laten we zeggen, geen prominente kwestie. We zijn per slot in het land waarvan de baas wat meesmuilend naast Silvio Berlusconi staat te lachen wanneer de Italiaanse president een

idiote opmerking maakt over Barack Obama. En het waren immigranten uit dit land die er in geslaagd zijn het neonazisme te introduceren in Israël. Dat is ook een talent. Onwillekeurig denk ik dan plots aan Nederland, waar het debat over de vraag over 'nationale identiteit' nog altijd traag door het oneindig laagland gaat. Wel of niet, niet of niet meer multicultureel, en is dat dan goed of slecht – de discussie doet bij vlagen scholastiek aan. Hoeveel opiniesmakers kunnen er eigenlijk op de punt van een naald?

Herhaaldelijk dacht ik dat de honden me uit deze dodelijke relativisering kunnen halen. De Rus is niet harteloos, dit is niet de hel en Nederland niet een paradijs van precieze argumentatie. Want regelmatig zie ik vale dame-tjes zakken oud brood leegschudden, recht voor de dakloze hondenneuzen. Bovendien wordt het hier 's winters echt koud, niet dat onnozele speculeren over de Elfstedentocht, maar gewoon zeshonderd graden onder nul gedurende minstens drie maanden. En toch zien alle zwerfhonden er op leeftijd uit. Ze moeten allemaal minstens een winter of zes, zeven overleefd hebben. Het kan niet anders of ze mogen tijdens de barre vorst stiekem in schuurtjes en onder dekentjes liggen. Maar hier heeft alleen de regering een politieke partij. In Nederland zijn ze zelfs in het parlement vertegenwoordigd, de honden.

X

HOUT-AUTO

Kunstenaar Joost Conijn bouwde een auto van hout die rijdt op hout. Achterop zit een vuurpot waarin hout wordt verbrand, waarna het vrijkomende gas door een pijp naar voren wordt geleid en de motor aandrijft. Een oude techniek die ook in de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt.

Met zijn auto en een aanhanger vol houtblokken reed Conijn in de herfst van 2001 richting Oost-Europa, door de bossen en gehuchten van o.a. Roemenië, Moldavië en de Oekraïne tot in de Tsjernobyl-zone. Telkens als zijn voorraad op was, moest hij hout gaan sprokkelen. Geregeld schoot de verbaasd-nieuwsgierige bevolking te hulp.

De houtgestookte hout-auto is een anachronistisch staaltje technisch vernuft. Schoonheid en kwetsbaarheid, vrijheidsdrang en avontuur, nuchterheid en doorzettingsvermogen: tezamen vormen de auto en de reis een uniek kunstproject. Maar, aldus Conijn, in principe kan iedereen zo iets doen.

Zie het boek: Joost Conijn, *IJzer en video*, Valiz 2007

ELUK!

Afgelopen maand verscheen Femke Halsema's pleidooi voor een nieuwe houding ten opzichte van het allesoverheersende consumentisme in onze samenleving onder de titel: *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. (Bert Bakker, Amsterdam 2008).

Op de pagina's hierna een aantal reacties:

- ★ Bob Goudzwaard, de éminence grise van de 'economie van het genoeg' is blij dat Halsema nu ook 'door de bocht is'. Hij pleitte in de jaren zeventig voor grenzen aan ongebreideld consumeren en economische groei als reactie op toenemende ongelijkheid binnen de consumptiemaatschappij.
- ★ Rens Koplams las het boek tegen de achtergrond van het toenemende onderzoek naar geluksverlangen als drijfveer voor menselijk handelen.
- ★ Ten slotte enkele korte bijdragen van de wetenschappelijke bureaus van de SP, PvdA, ChristenUnie, D66 en de VVD.

authentiek

Bob Goudzwaard herkent in Femke Halsema een bondgenoot voor zijn dertig jaar oude voorstellen voor een andersoortige economie die niet uitsluitend is gebaseerd op groei.

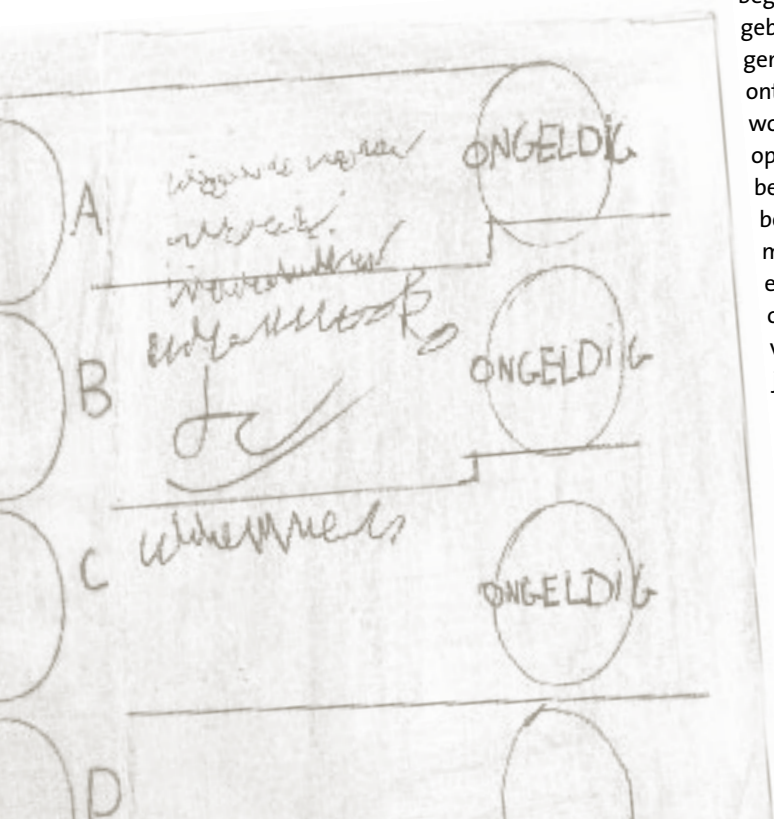
Het nieuwe boek van Femke Halsema is een combinatie van politieke moed en onbevangen scherpzinnigheid. Ik vind het van politieke moed getuigen om zo duidelijk afstand te nemen van het vrijwel alom aanvaarde politieke principe dat we het dichtst bij de realisering van onze politieke doelstellingen uitkomen door toedoen van een altijd voortgaande, doelbewuste en maximale opvoering van 'onze' economische groei, terwijl de econoom Jan Tinbergen al in de jaren zeventig het begrip 'optimale groei' introduceerde. Natuurlijk dient in een tijd van financiële crisis de economie voor een ongeordende terugval in een conjuncturele recessie te worden behoed; zo'n op wantrouwen gebaseerde groeistilstand of groeivermindering zal geen weldenkend mens voor zijn rekening willen nemen. Maar een gezond economisch structuurbeleid kan op termijn wel degelijk een lager materieel consumptieniveau vergen, en voor die noodzaak komt Halsema in haar boek ook uit. Haar politieke moed komt nog sterker naar voren waar Halsema ook de bereidheid toont dit tegendraads geluid in politieke munt om te zetten: "wij kunnen onze samenleving en economie zo van koers verleggen dat we gelukkiger kunnen leven" (p. 58). Koersverlegging, daar gaat het inderdaad om. Maar dat vergt niet alleen de moed tegen de stroom in te gaan, maar ook een geduldig beargumenteerde uitleg aan allen die van goede wil zijn. En ook dat gebeurt in dit boekje, waarbij de onbevangen scherpzinnigheid van de schrijver vanzelf om de hoek komt kijken. Ze kiest niet alleen haar voorbeelden raak. Ik vind het ook ronduit een vondst hoe ze het

begrip 'hyperconsumptie' neerzet en er gebruik van maakt. Dat zijn die uitingen van consumptie die niet spontaan ontstaan maar vooral door reclame worden aangejaagd (p. 9), die drijven op het onvervulde verlangen naar meer bezit dat vervolgens ook niet tot echte bevrediging leidt (p. 7), en die vooral maatschappelijk aanslaan omdat ze een symbolische betekenis hebben, omdat ze een graadmeter vormen voor de status die je hebt bereikt en je daardoor helpen te ontkomen aan het door anderen voor sukkel te worden aangezien.

Oorlog

De winst, ook in politieke zin, van zo'n begrip als hyperconsumptie schuilt natuurlijk vooral in het afba-

kenende karakter ervan. Met consumptie in algemene zin is niets mis, zo zegt Halsema terecht, zonder dat is zelfs geen goed samenleven mogelijk. Maar het doorschieten ervan (zoals bloemkool kan doorschieten), en de sociale druk die daartoe leidt, die halen juist veel persoonlijk geluk bij mensen weg, en zeker niet alleen bij de rijksten. In de wereld van nu haalt het aantal overvoede mensen het aantal ondervoede mensen in. Hyperconsumptie doet ook schade aan de samenleving, en daarvan maken we ten slotte allemaal deel uit. Niet alleen de haast maar ook de hufterigheid neemt door de hyperconsumptie toe. Inkomensverschillen diepen zich aantoonbaar uit, nieuwe vormen van sociale schaarste ontstaan en overconsumptie legt ook een enorm extra beslag op de wereldvoedselvoorraden (met stijgende voedselprijzen als gevolg), als ook op het wereldmilieu en op de nog aanwezige fossiele voorraden grondstoffen en energie. Dat alles komt in het boekje welsprekend aan de orde. Wel viel het me op dat het veiligheidsaspect niet apart wordt genoemd, maar ook dat telt natuurlijk steeds zwaarder mee. Samenlevingen zoals de Amerikaanse, waarvan Halsema terecht zegt dat die consumptief al op een te grote voet leeft, kunnen zich zo sterk aan hun verdere materiële welvaarts groei vastklampen, dat die tot "vital interests" (Bill Clinton) uitgroeien en derhalve moeten worden veiliggesteld door een intensieve bewaking van de toekomstige aanvoerlijnen van grondstoffen en energie. Er ligt dus ook een relatie tussen de mondiale, vooral westerse hyperconsumptie en de oorlog in Irak (om Greenspan te citeren: "Iraq is of course about oil") en de toenemende *ratrace* tussen de grote mogendheden om de nog gebleven energiebronnen in Afrika (ook in Dafur), die nu zelfs tot onder het slinkende Noordpoolijs voortzetten. Door ons collectief te verslingeren aan een onbeperkt voortgaande hyperconsumptie ondermijnen we derhalve op vele manieren ook het eigen toekomstig geluk. Daarom stelt de auteur mijns inziens terecht dat hyperconsumptie ook en wellicht zelfs primair een politiek probleem is. Er is een volstrekt verkeerde manier van meting van menselijk geluk gaande wanneer het BNP daarvoor de maatstaf is – de Verklaring van Tilburg, die Halsema tot mijn vreugde citeert, legt vooral de vinger op die drukke plek – maar een herziene meting moet ook tot een andere politiek leiden in fiscale en structurele zin. Als jong ARP-Kamerlid opperde ik aan het eind van de

iteit

in plaats van hyperconsumptie

jaren zestig het idee reclame-uitgaven apart te belasten, en het werd door meniggeen toentertijd ronduit absurd gevonden. Maar de tijd dringt. Zulke voorstellen zijn nu meer dan ooit nodig om bijvoorbeeld in Europees verband de koers van de economie te gaan verleggen.

Begripsverwarring

Graag wil ik ook nog iets zeggen over het thema van de individualisering in de samenleving, waarover Femke Halsema en Jan Peter Balkenende ook in de Kamer al met elkaar gebakkeleid hebben. Het gangbare, door Halsema als conservatief betitelde betoog houdt in dat voortgaande individualisering gelijk staat met een afbraak van sociale verbanden en relaties, en derhalve ook aanleiding geeft tot een groeiend egoïsme en zelfs tot toenemende criminaliteit. Daartegenover stelt Halsema dat individualisering ook een legitiem politiek doel kan zijn en wel vooral wanneer het in de woorden van Herman Wijffels wordt verstaan als een groei van het menselijk zelfbewustzijn, waaruit ook meer zorg en aandacht voor de ander kan voortkomen. Halsema voegt er aan toe: "door hyperconsumptie verminderen juist onze keuzevrijheid en onze individualiteit!" (p. 41). En elders: "onterecht ontbreekt in zulke analyses (als van Balkenende) het aandeel van de markt en de consumptiecultuur" (p. 27). Ik denk dat Halsema hier een belangrijk element te pakken heeft. Er bestaat wel degelijk een verband tussen individualisme en materialisme, maar het tweede vloeit zeker niet direct uit het eerste voort. Eerder is het omgekeerde het geval. Wel denk ik dat rond de gekozen termen (individu, individualisering) begripsverwarring kan ontstaan en ook al volop is ontstaan. Het kernbegrip 'individu' is nu eenmaal een kale rationele term uit de Verlichtingstijd die heel letterlijk naar het atomaire, niet verder deelbare, bestaan van mensen verwijst. Maar waar Halsema en ook Wijffels op uit zijn, is mijns inziens wat anders. Het gaat hen als ik hen beiden goed begrijp om het respect voor een cultuur van zelfverwerkelijking waarin, om een term van Charles Taylor te gebruiken, mensen kunnen toekomen aan hun authenticiteit, aan hun persoonlijke eigenheid, die ook open staat naar anderen. Menselijke authenticiteit en hyperconsumptie staan daarom op gespannen voet met elkaar. En het zou inderdaad winst zijn wanneer ook Balkenende dat als MP zou kunnen en willen beamen. Want verantwoordelijkheid nemen – toch al een

lievelingsterm van hem – veronderstelt nu eenmaal menselijke authenticiteit. Evenals authenticiteit trouwens ook impliceert – maar daarover horen we van hem minder – dat je de politiek medemensen ook met terdaad houdt aan hun eigen verantwoordelijkheid, zowel voor de ander als voor de nu zo bedreigde natuur. Want leven bij brood alleen hoort nu eenmaal niet bij authentieke mensen.

x

Bob Goudzwaard is een van de ondertekenaars van de Verklaring van Tilburg van januari 2008. Hierover meer elders in deze Helling.

Literatuur

- B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig*, Baarn 1976.
- Charles Taylor, *De Malaise van de Moderniteit*, Kampen 1994. (zie vooral p. 53 e.v.)

reclame voor de 2 CV uit 1961

Politiek maakt

Politieke programma's zouden niet alleen moeten worden getoetst op hun effecten voor de economie, maar ook op hun geluksclaims, bepleit Halsema. Van Tilburg wil een nog scherpere confrontatie van de gelukswetenschap met de praktische politiek.

Femke Halsema toont visie en lef door geluk in het hart van het politieke debat te plaatsen. Dat biedt volop kansen om tot zinvoller overheidsbeleid te komen. Ze wil niet meer debatteren over wie de economie het hardst doet groeien, maar bij welk programma we ons het gelukkigst voelen. Daarmee brengt ze een discussie naar Nederland die in andere landen al langer woedt. In 2002 was het een denktank van Tony Blair die concludeerde dat de overheid zich met geluk moet bezighouden, simpelweg omdat overheidsbeleid nu eenmaal een belangrijke factor blijkt te zijn voor het geluk van de burgers. Dat is uiteraard geen nieuwe gedachte, maar wel een die pas vrij recent wetenschappelijk is onderbouwd.

Het was de Britse econoom Richard Layard die in 2005 de stand van het onderzoek naar het 'subjectieve welzijn' door sociologen, psychologen, economen, hersenwetenschappers en filosofen bijeenbracht. Daarbij kon hij voortbouwen op het werk van de Rotterdamse socioloog Ruut Veenhoven, die veel geluksonderzoek samenbracht in zijn World Database of Happiness. Layard sprak van een nieuw multidisciplinair wetenschapsveld: de Wetenschap van het Geluk. Geluk is niet langer een ongrijpbaar fenomeen, iets waar serieuze wetenschappers de handen niet aan durven branden. De kennis over wat mensen gelukkig en tevreden maakt is sterk toegenomen.

Karikatuur

Helaas dringen de bevindingen van de gelukswetenschappers nog niet of nauwelijks door tot de beleidsmakers. Halsema wil daar verandering in brengen en voorspelt dat geluk als doel van politiek handelen zal leiden "tot andere politieke afwegingen." Een goed getimed en nuttig voorstel, waarbij het wel opvalt dat dit vooral andere afwegingen voor andere politici betreft. Halsema ziet in het geluksonderzoek vooral een bevestiging van wat GroenLinks al langer bepleit.

Nu heeft het GroenLinks-programma ook wel het nodige te bieden. Zo biedt de kortere werkweek meer mensen een kans op de voor hun geluk zo belangrijke baan, terwijl voor anderen ruimte ontstaat voor meer tijd met vrienden en familie. Iets dat veel belangrijker blijkt voor ons geluk dan de lengte van de werkweek. Progressievere belastingen steken een stok in de raderen van de zogenaamde 'hedonistische tredmolen'; de 'ratrace' naar status en geld waarbij

al ons harde werk uiteindelijk voor niets is, omdat we ons vooral vergelijken met (eveneens hardwerkende en succesvolle) anderen. Bovendien passen we onze verwachtingen snel aan aan wat we hebben. En blijkt ook nog eens dat we van winst maar kort (en een beetje) genieten, terwijl verlies veel pijn doet.

Positief is ook de directe democratie en zeggenschap die Halsema bepleit. Waarbij Halsema de markt ook weer niet te ver moet willen terugdringen. In de praktijk is het vaak juist de dreiging van vertrek naar de concurrent waardoor serieus naar de klant wordt geluisterd. Niet voor niets zijn de vertegenwoordigers van de patiënten (NPCF) en reizigers (Rover) voorstanders van marktwerving en keuzevrijheid. Ook geven bedrijven vermogens uit aan onderzoek naar de wensen en beleving van hun klanten. Het door Halsema veel aangehaalde beeld van de consument als een eendimensionale koopjesjager, de tegenhanger van de altruistische burger, kan verhelderend werken, maar ontaardt te vaak in een karikatuur.

Interessant is de worsteling van Halsema met de vraag in hoeverre de overheid een verheffende taak heeft. Hier lijkt het meest sprake van voortschrijdend inzicht in het geluksonderzoek; het drukt ons met de neus op het menselijke tekort. De Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman onderscheidt 'expected utility' (hoe gelukkig mensen denken te worden van hun keuze) en 'experienced utility' (hoe gelukkig ze er uiteindelijk van worden). Hier blijkt vaak een flink verschil tussen te zitten. Wij maken volop keuzes waar we niet gelukkig van worden. Dat geldt voor de manier waarop we met elkaar omgaan tot de vraag of we wel of niet een huis moeten kopen, gefinancierd met een subprime-hypotheek.

Gelukswetenschappers die zich wagen aan beleidsaanbevelingen komen daarom bijna altijd wel uit op enigerlei vorm van verheffing, educatie en paternalisme. Variërend van gelukslessen, voorlichting over wat ons wel en niet gelukkig maakt, hoe om te gaan met tegenslagen, het bevorderen van waarden als empathie en de wens om anderen te dienen, tot allerhande vormen van consumentenvoorlichting en -bescherming.

Halsema beschrijft een uitgebreid programma om de consument weerbaar te maken tegen commerciële verleiders als kredietverstrekkers. Ook bevat het boek een vlammend pleidooi tot 'bildung', de ontwikkeling van moreel oordeelsvermogen en kritisch besef. De school moet opleiden

gelukkig

voor het leven, in plaats van enkel voor de arbeidsmarkt.

Ook de schone en mooie leefomgeving van GroenLinks zal positief uitpakken voor ons welzijn. En in deze 'ontspannen samenleving' zal tot slot volop ruimte zijn voor wat een van de meest bepalende factoren van ons geluk blijkt te zijn: slaap.

Elk program maakt gelukkig

Halsema claimt het geluk als 'unique selling point'. Als verkoopster op de hevig concurrerende markt voor politieke macht moet ze dat misschien ook wel doen. Maar het belooft nog een flinke strijd te worden om de gunst van de gelukzoekende kiezer. Afgezien van enkele confessionele partijen, die meer belang hechten aan geluk in een volgend leven, zullen vrijwel alle partijleiders denken dat hun program het gelukkigst stemt. Inclusief VVD-leider Rutte die zijn beginselen samenvat als het geloof dat de overheid de mensen niet gelukkig kan maken (en dus pleit voor een kleine overheid). Ook de electorale concurrenten kunnen daarbij bogen op geluksonderzoek. Het is jammer dat Halsema niet meer deze discussie is aangegaan.

Neem bijvoorbeeld het visiestuk van het Innovatieplatform van onder andere Balkenende en Wijffels uit 2005. Ook daarin is (over 20 jaar): "Geluk (..) naast economische groei een belangrijke graadmeter voor de ontwikkeling van de samenleving." Maar in die 'innovatieve samenleving' draait juist alles om dynamiek, vernieuwing en verbetering. De economie is daarbij voor alles een vrijplaats voor mensen om zich te ontplooiën en nieuwe dingen uit te proberen. Zij steunen op onderzoek waaruit blijkt dat mensen juist gelukkig worden van vrijheid, van het aangaan van uitdagingen en het bereiken van doelen. Op onderzoek van Veenhoven (die zelf in 2006 een nauwelijks verholen stemadvies gaf voor D66) dat het geluksniveau ongevoelig is voor de mate van sociale zekerheid, en wel degelijk (een beetje) voor economische groei.

Of neem het boek 'Gross National Happiness' van Arthur Brooks van het conservatieve American Enterprise Institute. Ook hij vindt dat de overheid zich met geluk bezig moet houden en relateert het belang van economische groei. Hij zet daar het vieren van succes en hard werken voor in de plaats. Hij komt uit op een programma van het verdedigen van tradities, familielevens en religie. Hij pleit juist niet voor herverdeling van inkomen maar voor gelijke kansen. En

ook hier als sluitstuk: de kortste weg naar geluk is een kleine overheid.

De gelukswetenschap belooft geen recept voor een ideale samenleving. Verschillende mensen worden gelukkig van verschillende dingen. Daarbij is vaak sprake van concurrerende wensen. Zo blijkt voor het welbevinden van linkse kiezers werkgelegenheid relatief belangrijk, terwijl rechtse mensen juist gelukkig worden van een lage inflatie. *Brave New World*-achtige visioenen van gelukstechnocraten, die langs wetenschappelijke weg het 'beste beleid' uitstippelen, vinden daarom geen basis in het geluksonderzoek. Politici van verschillende partijen zullen claimen dat juist hun program het meeste geluk op zal leveren. Net als zij dat eerder deden ten aanzien van de economie. Dat was de reden om onafhankelijke economen deze claims te laten toetsen in een doorrekening van de programma's. Net zo zou het goed zijn als de gelukswetenschappers hun licht laten schijnen over de geluksclaims van politici, zoals Halsema bepleit.

Een dergelijke confrontatie van de relatief jonge en zeer heterogene familie van gelukswetenschappers met de politieke praktijk zal zeker tot veel discussie leiden. Niet in het minst binnen de wetenschappelijke wereld zelf. Juist deze confrontatie kan een flinke stimulans betekenen voor dit wetenschapsveld. Het zal bovendien het leervermogen van de politiek voor de inzichten uit het geluksonderzoek vergroten. Een 'doorrekening' maakt een goed geïnformeerde discussie mogelijk en reikt de kiezer zo waardevolle informatie aan om zijn keuze op te baseren. En ja, zoals ook Halsema beaamt: de politiek heeft maar een bescheiden invloed op ons geluk. Maar ook dat is geen wezenlijk verschil met onze economie, die vooral meegolft op de internationale conjunctuur.

Daarbij is het voor de politieke discussie interessant om niet alleen te kijken naar 'het geluk' van de gemiddelde Nederlander, maar onderscheid te maken tussen groepen burgers en hun tevredenheid over verschillende activiteiten (wonen, werken enz.). Een dergelijke meer specifieke analyse is makkelijker te koppelen aan specifieke beleidsvoorstellen. Krueger en Kahneman hebben hier interessante voorstellen voor geformuleerd.

Formatietafel

Kortom, met 'Geluk!' geeft Halsema een belangrijke boodschap af: Economische

groei is niet hetzelfde als geluk, en gaat er soms zelfs ten koste van. Daarom kunnen we beter direct kijken naar waar we gelukkig van worden. De huidige economische crisis maakt deze discussie alleen maar relevanter. Het wachten is nu op de motie Halsema die de regering oproept tot een geluksdoorrekening van de verschillende programma's bij de eerstvolgende verkiezingen en de vorming en financiering van het hiervoor noodzakelijke onderzoeksverband van SCP, CPB en de meest betrokken kennisinstellingen.

Maar een beter geïnformeerde kiezer is niet de enige winst. De zich snel ontwikkelende gelukswetenschap biedt volop nieuwe inzichten voor de beleidsmakers zelf, Halsema niet uitgezonderd. Het boek had aan spanning gewonnen als ze daar wat meer ruimte voor had gelaten. Neem tot slot deze: Amerikaanse onderzoekers hebben gevonden dat ons geluk in belangrijke mate afhangt van het regeren van onze favoriete politieke partij. Zou Halsema met die wetenschap eind 2006 wel plaats hebben genomen aan de formatietafel?

x

Literatuur

- Rens van Tilburg, 'Groeï van geluk', *De Helling* 2006, nr. 4
- Brooks, *Gross National Happiness*, 2008
- Di Tella, MacCulloch, 'Partisan Social Happiness', *Review of Economic Studies*, 2005
- Innovatieplatform, *NL2027*, 2005
- Kahneman en Krueger, 'Developments in the measurement of subjective wellbeing', *Journal of Economic Perspectives*, 2006
- Layard, *Happiness; lessons from a new science*, 2005
- UK Government Strategy Unit, *Life Satisfaction: the state of knowledge and implications for government*, 2002
- Veenhoven, 'Het Zwitserleven is het recept voor een depressie', *Idee* 2006

De affiches op deze pagina's komen uit:
Eric Duivenvoorden, Met emmer en kwast,
40 jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005,
Het Fort van Sjakoo, Amsterdam 2005.

P V o l A doen!

In *Geluk!* bindt Femke Halsema de strijd aan met modern conservatisme en een politiek van wantrouwen. Haar boek is een warm pleidooi voor eerherstel van het individualisme en een felle kritiek op het consumentisme - 'door de markt aangejaagd en door de overheid bevorderd' (p.56) - waarvan de samenleving doortrokken raakt. In plaats van burgers tegemoet te treden als calculerende egoïsten moeten politici 'verantwoordelijkheid nemen voor de definitie van het publieke belang' (p.111) en fors investeren in zorg, onderwijs en arbeidsbemiddeling voor

wie ondersteuning behoeft. Emancipatie en democratisering, dat is de opdracht.

Halsema droomt groot. Niets minder dan een 'omwenteling in de politieke en maatschappelijke opvattingen over economie, mens en staat' (p.68) heeft ze voor ogen. Nederland is ziek. Hyperconsumptie, haast en hufterigheid zijn de symptomen. En het recept? Klim uit de koopgoot, raadt ze de lezer aan. Laat je niet door stress regeren. Dien lomperiken en mopperaars van repliek zonder bot te wezen. Anders gaan leven dus, maar daarmee zijn we er nog niet. Ook op politiek niveau - sterker, juist daar - geldt: geluk moet je doen.

Verstandige politiek kan het ideaal van een gelukkige samenleving dichterbij brengen. In het slothoofdstuk, met de handenwrijfachtige titel 'Zin in de toekomst', doet Halsema een stapel voorstellen. Ze ambieert onder meer een belastingstelsel zonder 'perverse prikkels' (p.121), overheidssteun voor een niet-commercieel publiek domein op internet, ruimere regels voor allerhande zorg- en studieverlof, meer creativiteit in de ruimtelijke ordening van stad en land, afspraken over vrijwilligerswerk in de baas z'n tijd en nieuwe vormen van rechtspraak met een grotere rol voor slachtoffers.

Dit deel van het boek is opgetekend 'in grove penseelstreken', waarschuwt Halsema (p.118). Inderdaad zijn er wel vragen bij te stellen. Zo meldt ze zonder omhaal van woorden dat belastingbetalers bij een gelijkmatig verdeelde inkomensgroei tot grotere bijdragen aan de gemeenschap bereid zijn dan bij toenemende inkomensongelijkheid. Maar waarop is deze observatie gebaseerd? Is hier werkelijk sprake van een oorzakelijk verband?

Of neem haar these dat in het denken over economische groei het accent moet worden verlegd van arbeidsproducti-

viteit naar arbeidsparticipatie. Tegen de achtergrond van de bijna-heiligverklaring van die participatie door de SER, de commissie-Bakker en het zittende kabinet klinkt die aansporing overbodig. Net als het kabinet mikt Halsema op een - ook in vergelijking met de scores van andere landen - uiterst ambitieuze norm van tachtig procent arbeidsparticipatie. Om die te halen zal haar voorstel voor het aantrekkelijker maken van laaggeschoolde arbeid en deeltijdwerk via belastingverlaging zeker niet volstaan. Zullen de vrouwen en mannen die nu niet werken eenvoudig taken kunnen overnemen van overbelaste ploeters, zoals Halsema suggereert? En hoe verhoudt die scherpe participatienorm zich eigenlijk tot haar centrale uitgangspunt dat de taak van de overheid is 'ervoor te zorgen dat de keuzevrijheid van mensen zo groot mogelijk is?' (p.122)

De vraag is: mag een politicus meer beloven dan hij of zij kan waarmaken? Nee, zeggen sommigen, dan ligt de teleurstelling om de hoek en zo groeit de afstand tot de burger. Toch wel, zal het antwoord van Femke Halsema zijn. Op het niveau van je idealen kun je niet ver genoeg reiken. Het is de manier bij uitstek om mensen bij de politiek te betrekken en samen te werken aan de realisatie, voor zover mogelijk, van wat het ook is waar je van droomt.

x

Mare Faber

Wetenschappelijk medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, eindredacteur van Socialisme & Democratie

D e e

de burgers!

Femke Halsema wijst in *'Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid'* hyperconsumptie aan als de centrale oorzaak voor een ratrace. Een ratrace die niet alleen leidt tot haast en hufterigheid maar ook tot een tweedeling van consumerenden en niet-consumerenden. De oorzaak van hyperconsumptie is volgens haar kuddegedrag en volgzzaamheid van consumenten, gemanipuleerd door machtige producenten en commerciële massamedia die eigenheid en ontplooiing beloven. Dit kuddegedrag wijst er op dat individualisering niet de oorzaak is van hyperconsumptie, maar juist niet ver genoeg is ontwikkeld. Ze pleit voor herwaardering van het 'burgerlijk deel van de hersenen', dat is overwoekerd door het 'consumentendeel', en wijst er op dat een burger niet hetzelfde is als een consument. "Op burgers mag een zwaar

appèl worden gedaan om zich te beheersen en goede omgangsvormen in acht te nemen." Hiertoe moeten politiek en overheid de burger beschermen tegen de druk van hyperconsumptie en de weerbaarheid van burgers vergroten tegen commercie.

Veel van wat Halsema beschrijft is gestoeld op feiten en zeer herkenbaar. Een dominant, soms doorgeschooten, marktdiscours, kafkaëske schijnwerelden van ambtenaren en managers. Ze stelt dat de hedendaagse kwantificatie van voorspoed te nauw berekend wordt aan de hand van (de groei van) het bruto nationaal product, en bepleit dat 'geluk' en welzijn het centrale streven van de politiek moet zijn, in plaats van enkel groei en welvaart. Veel van de oplossingen die ze aan draagt zijn het overwegen waard. Maar toch blijft er een twijfel hangen tijdens het lezen van het boek.

De impliciete basisaanname van het boek lijkt te zijn dat de menselijke drang naar ontplooiing de enige oorzaak van (hyper) consumptie is. En dat hyperconsumptie de enige uiting is van de menselijke drang naar ontplooiing. Mijs inziens worden zo correlatie en causaliteit door elkaar gehaald, of in ieder geval niet duidelijk van elkaar gescheiden. Zo ontstaat de indruk dat er sprake is van een soort van monocausale onvermijdelijkheid, waarin de rol van het individu onbeduidend is. Er zijn natuurlijk veel meer oorzaken en gevolgen van hyperconsumptie. Denk aan (gebrek aan) geestelijke en culturele rijkdom, macro-economische omstandigheden waardoor krediet ruimhartig voorradig is, etc. Het evenwicht tussen deze factoren verschuift voortdurend en kan steeds heroverwogen worden. Hierin spelen juist individuen een cruciale rol.

Halsema betreft het individuele niveau bewust niet in haar analyse. Want de problematiek die ze bespreekt is voor haar veel meer

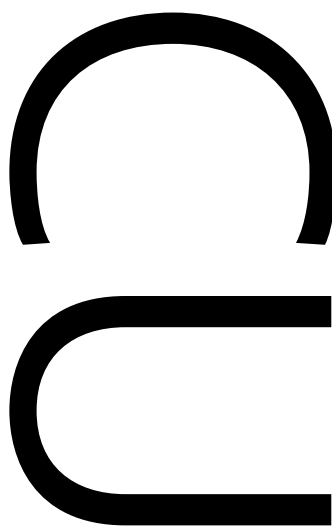
omvattend dan een privéprobleem dat een enkel individu kan oplossen. Het is een collectief, politiek probleem. Ook hiermee lijkt ze het individu en zijn rol in de maatschappij te reduceren tot de maatschappelijke processen waar het deel van uit maakt. Het is juist mijn overtuiging dat ieder collectief is opgebouwd uit individuen, en dat iedere maatschappelijke verandering door het gedrag en de gedachten van individuen worden ingezet. Halsema lijkt zelf consument en burger door elkaar te halen. Waar de invloed van de consument op hyperconsumptie in de maatschappij inderdaad nauwelijks voelbaar is, kan een burger door een oorspronkelijke mening en gerichte inzet wel degelijk invloed uitoefenen. En dat hoeft niet alleen volgens de middelen van de overheid.

Het is van een groot maatschappelijk belang dat ook politici dit soort boeken schrijven. Niet per se om direct tot bruikbare beleidsvoorstellen te komen, maar juist om betrokken mensen in de maatschappij stof tot nadenken aan te dragen. Over hoe de wereld in elkaar zit, wat men daarmee wil, wat er moet gebeuren en wat men hier zelf aan kan bijdragen. Niet als consument, maar als burger.

x

Frank van Mil

Hoofd van het Kenniscentrum D66

sociale verbanden!

Welzijn is belangrijker dan welvaart, geluk uiteindelijk wezenlijker dan geld en goed. Dat aloude besef omhelst Femke Halsema in haar vlotlezende essay 'Geluk!'. Met een prijzenswaardig zelfkritische analyse rekent ze af met hyperconsumptisme, haast en hufterigheid. De analyse en oproep tot overheidshandelen roepen herkenning op: ook het huidige kabinet probeert met zijn beleid deze problematiek te bestrijden en zet in op duurzaamheid, samengang en solidariteit. Er moet weer ruimte komen voor rust en relaties, voor milieu en gematigdheid. Halsema haalt ook regelmatig Herman Wijffels aan in haar essay. Toch zal ze ook enige afstand willen houden, zo nodig forceren, tot het huidige kabinet: hoe zou ze dat doen? Nieuwsgierig zette ik me aan het lezen.

De auteur zet vooral in op het individu en zijn vrijheid. Maar was die vrijheid er niet juist

de oorzaak van dat de huidige hufterigheid zich heeft kunnen nestelen in onze samenleving? Volgens de auteur is dat te kort door de bocht. Inderdaad zijn bezielende verbanden teloorgegaan, maar individualisering is minder ver voortgeschreden dan wordt gedacht. Probleem is dat de individuele burger nu juist door de markt en de staat is gekoloniseerd. We moeten dan ook eerder spreken van een massaconsumptisme dan van een moreel individualisme. Misschien worden we juist wel minder individu door al die hyperconsumptie. Halsema roept vervolgens de overheid op burgers actiever te beschermen tegen hyperconsumptie, juist om hun werkelijke keuzevrijheid te garanderen.

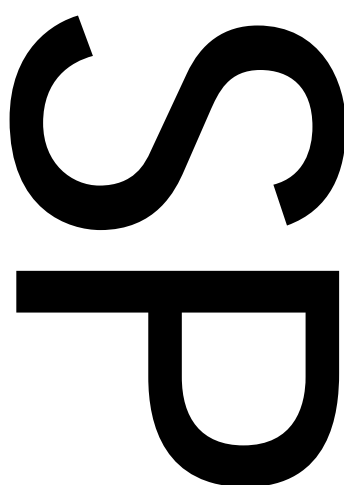
Halsema worstelt met de verhouding tussen verbanden en de vrije ontplooiing van het individu. Dat zien we bijvoorbeeld in het pleidooi voor flexibeler arbeidstijden. Toename van die flexibilisering klinkt modern en aantrekkelijk, maar maakt het niet inbreuk op onze mogelijkheden voor rust en relaties? Juist op gezamenlijke vrije dagen is er ruimte om relaties te onderhouden. Dat is geen overbodige luxe: uit het aangehaalde wetenschappelijk geluksonderzoek van Richard Layard blijkt dat familiebanden het belangrijkste zijn voor iemands geluk (*Waarom zijn we niet gelukkig?*, Atlas, 2005). Door werktijden flexibeler te maken ontnem je de samenleving van een stuk rust en bemoeilijk je de mogelijkheid relaties te onderhouden. Bovendien tref je een kwetsbare groep: de kleine middenstanders. Een 24/7-economie is leuk voor de consument, maar draagt niet bij aan een ontspannen arbeidsbestel. Het doet eerder denken aan de jachtige Amerikaanse toestanden waar Halsema zich zo tegen afzet. Een tasje kopen kan ook wel een dag later. En zo beschermt de overheid ons ook nog eens tegen de nodige hyperconsumptie.

Door de nadruk op het individu beschouwt Halsema de sociale verbanden als secundair. Dat is niet nodig. Het mooie van een christelijk-sociale visie is dat het verantwoordelijkheden primair bij de burgers legt. Iedereen is zelf verantwoordelijk voor zijn geluk, zoals Halsema ook schrijft. Tegelijk is er direct het realistische besef dat geen burger op zichzelf staat. Al meteen bij de geboorte bevindt iedereen zich in minstens één gemeenschap. En zo blijft dat: ieder mens blijft zijn hele leven functioneren in allerlei verbanden. Echter: zonder daar in op te gaan. Ieder afzonderlijk individu is immers waardevol op zich. Ieder moet in vrijheid zijn eigen verantwoordelijkheid kunnen waarmaken en de mogelijkheid hebben zich te kunnen ontplooiën. Kwetsbare mensen verdienen het uiteraad beschermd en geholpen te worden door de overheid. Maar, zoals Halsema terecht zegt, de overheid kan mensen niet gelukkig maken, ze kan burgers hooguit ondersteunen in hun gerechtigde verlangens.

x

Geert Jan Spijker
Medewerker Wetenschappelijk
Instituut ChristenUnie

ideologische keuzes!

Het is hoog tijd voor moedige politieke keuzes. Met deze oproep eindigt Femke Halsema haar analyse van wat er allemaal mis is in Nederland. De oneerlijke verdeling van welvaart, gebrekkige sociale mobiliteit, de schuldeneconomie, onze olieverslaving, energie-, water- en voedselschaarste, het feit dat velen zich de hele dag moeten haasten, huffterigheid, de problemen in de jeugdzorg en nog veel meer: je zou er ongelukkig van worden. Het 'Tokkiegedrag' van politici, die elkaar lafaard noemen – je kunt je afvragen of van jezelf beweren dat je moedige politiek beoefent niet op hetzelfde neerkomt, alleen wat welsprekender – is, net als al die andere problemen, terug te voeren op hyperconsumptie, zo luidt de conclusie van Halsema.

Het is een interessante beweging die Halsema maakt. Waar veel cultuurcritici en politici het te ver doorgeschoten individua-

lisme als een van de grote boosdoeners aanwijzen, laat Halsema in haar analyse zien dat individualisme en hyperconsumentisme niet hetzelfde zijn. En dat veel van de problemen uit haar somber stemmende opsomming voor een belangrijk deel samenhangen met ons consumptiegedrag. Het doel van dit onderscheid wordt al snel duidelijk als Halsema de individualismecritici wegzet als conservatieven, die erop uit zijn de privacy te verminderen en repressie toe te laten nemen. Halsema wil dolgraag het liberale ideaal van de individualistische, vrije burger redden, een houding die haar in 2006 de titel 'Liberaal van het jaar' opleverde, volgens de jongeren van de VVD. Om het individualisme te sparen, moet Halsema terug naar de jaren zestig en zeventig, toen individualisme nog iets sociaals was. Met instemming citeert ze uit het 'Manifest voor de jaren zeventig': "Zonder praatgroep geen zelfbewustwording, zonder flikkergroep geen zelfbevrijding, zonder zelforganisatie geen zelfontplooiing." Maar individualisme is geen onveranderlijke grootheid die voor eens en voor altijd in de jaren zestig is gedefinieerd. Dat individualisme in een tijd van sterke sociale banden die als onderdrukkend werden ervaren een emanciperende werking had, betekent niet dat het dat nog steeds heeft in een samenleving waar sociale verbanden juist als te zwak worden ervaren.

"Individualisering is niet te ver doorgeschoten", aldus Halsema. Zo blijkt haar interessante beweging vooral een omtrekkende beweging. Een belletje had moeten gaan rinkelen toen zij schreef over de individualismecritici: "Een slechte uitgangspositie op de arbeidsmarkt, uitval in het onderwijs en afhankelijkheid van sociale bijstand zijn in de conservatieve benadering van 'doorgeschoten individualisme' een 'keuze' waarop mensen mogen

worden afgerekend." Dat juist de nadruk op individuele verantwoordelijkheid heeft geleid tot een terugtrekkende overheid, waardoor vooral de vrijheid van minder kansrijken wordt beperkt, stelt ook Halsema vast. Dit is echter geen tegenstrijdigheid van de individualismecritiek, maar juist een klassieke tegenstrijdigheid van het liberalisme, dat individualisme hoog in het vaandel heeft.

Veel, maar niet alle voorstellen van Halsema in het laatste deel van het boekje zullen steun vinden van de SP en zijn al langer terug te vinden in verkiezingsprogramma's en publicaties van zowel GroenLinks als de SP. Halsema's poging om het liberalisme te vrijwaren van schuld aan de problemen die het heeft veroorzaakt, staat in schril contrast met haar kritiek op marktwerking en op een steeds bezuinigende overheid. Door zich een 'links-liberale' koers aan te meten heeft GroenLinks de tegenstrijdigheden van het liberalisme geïmporteerd. Het boekje *Geluk!* laat zien hoe deze 'uitdaging' tot interessante ideeën kan leiden. Het is hoog tijd voor moedige ideologische keuzes, zou ik zeggen

x

Diederik Olders
Medewerker Wetenschappelijk
Bureau SP

VVD

zelf bepalen!

We gaan in Nederland gebukt onder de loden last van wat ik na lezing van het boek 'Geluk!' van Femke Halsema de drie H's van Halsema zou willen noemen: hyperconsumptie, haast en hufterigheid. In haar boek – waarvoor mijn felicitaties – schetst Halsema het alternatief van eerlijker economische verhoudingen en een solidaire en gelukkige samenleving. Het zal de lezer niet verbazen dat ik als liberaal – ondanks een aantal goede punten van Halsema, zoals de doorgeslagen efficiency bij (zorg)instellingen en de positieve beoordeling van individualisering – ernstige bezwaren heb bij dit alternatief. Ik zal mij gezien de beperkte ruimte concentreren op de centrale factor in het boek: geluk.

Mark Rutte bekritiseerde tijdens de Algemene Beschouwingen de wijze waarop het huidige kabinet de staat tot 'geluksmachine' bombardeert. Halsema lijkt in dezelfde valkuil te stappen. Wat is geluk eigenlijk? Is mijn geluk hetzelfde als dat van mijn buurman? Wie is er eigenlijk verantwoordelijk voor mijn geluk? In het boek wordt gesteld dat 'we' gelukkiger zijn als we ons kunnen ontwikkelen, de gezondheidszorg goed is, onze leefomgeving schoon en veilig is, als we tijd hebben om relaties aan te gaan en tot slot blijkt er ook een correlatie te zijn tussen materiële welvaart en geluk. Tot zover kan ik Halsema wel volgen.

Problematischer wordt het echter zodra we richting de oplossingen gaan. Dan blijkt opeens de staat de aangewezen institutie om de drie H's te doorbreken en ons uiteindelijk gelukkiger te maken. De economie dient niet langer eenzijdig gericht te zijn op maximale groei, maar op het vergroten van het welzijn en het geluk van de bevolking. Mijn grootste bezwaar is dat Halsema doet voorkomen alsof wij in Nederland allemaal willoze slachtoffers zijn van de op groei gerichte economie. Wie dwingt ons tot consumeren? Zijn dat echt de anderen? Maken wij niet iedere keer weer zelf de keuze om te consumeren? Om die dure breedbeeld TV te kopen? (Overigens zijn het hier de linkse partijen die via de overheid het verkeerde signaal afgeven door aan minima zo'n TV cadeau te doen.)

Wie dwingt ons tot haastig leven? Is dat echt het door de economie gedicteerde klimaat? Kiezen wij er niet in de meeste gevallen zelf voor om ons te ontwikkelen en aldus ook stevig aan de eigen carrière te timmeren? Kiezen wij niet zelf voor allerlei nevenactiviteiten? Is de hufterigheid daadwerkelijk het gevolg van haast (we hebben geen tijd meer om tot tien te tellen) of van de markt en consumptiecultuur? Moeten we niet ook hier eens bij

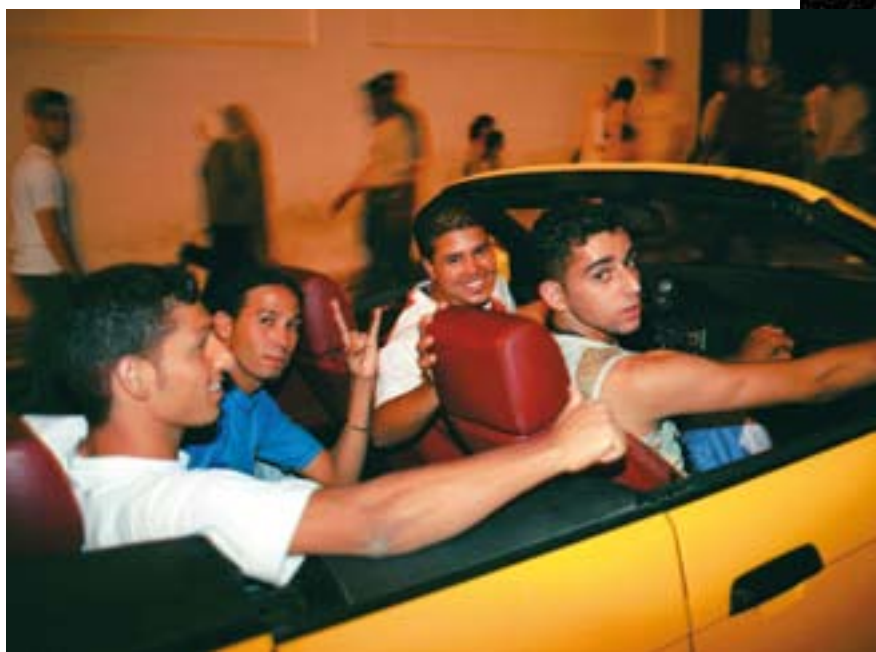
onszelf te rade gaan?

Het is wel heel makkelijk om alle verantwoordelijkheid bij het individu weg te halen en vervolgens naar de staat te kijken voor de oplossingen. Vadertje Staat lijkt een soort almachtige tovenaars die alles wel even regelt. Het wordt echter tijd dat wij gaan inzien dat de staat géén geluksmachine is. De staat kan en moet ervoor zorgen dat een aantal zaken goed geregeld is – zoals de gezondheidszorg, veiligheid en onderwijs – en op die manier randvoorwaarden stellen waarbinnen de burgers het eigen 'geluk' kunnen zoeken. Ik ben het direct met Halsema eens dat in deze zaken nog een hele verbeteringsslag te maken is, maar meer kan de staat niet. Individuen kunnen als rationele wezens zelf beter dan wie ook bepalen wat goed voor hen is en op welke wijze zij het gelukkigst zijn, daar hebben zij de staat niet voor nodig.

x

Fleur de Beaufort
Wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD.

Nederlands-Marokkaanse jongeren op zomervakantie aan de Noord-Marokkaanse kust: rondjes rijden om gezien te worden.
Foto: Bernice Siewe

ANGST

IJS

de dans van de geworden dingen naar het
Ontworden

VLAMMENDE

LOGOS

Angst voor de Vlam

EENHEID

VLAM

Tekst: Paul van Ostaijen
de slotpagina van zijn handgeschreven gedichtencahier
'De feesten van angst en pijn' (Berlijn, ± 1920).
Facsimile uitgegeven door Vantilt, Nijmegen 2006.

Foto: Philippe McIntyre